

AIDA İMANQULİYEVƏ

ŞƏRQ VƏ QƏRB:

**ORTAQ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR,
ELMI-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR**

AIDA İMANQULİYEVƏ

— 65 —

105717.

Şərq və Qərb:

ortaq mənəvi dəyərlər,
elmi-mədəni əlaqələr

(Beynəlxalq elmi konfransın materialları)

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı - 2004

У 216(2А) 10 + У 161.1 10

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Rəyasət Heyətinin qərarı ilə çap olunur.

Rəyçilər:

Ağamusa Axundov,
AMEA-nın müxbir üzvü.

Vasim Məmmədəliyev,
AMEA-nın müxbir üzvü.

Redaktor:

Afaq Əsədova

Aida İmanquliyeva.

Şərq və Qərb: ortaq mənəvi dəyərlər,
elmi-mədəni əlaqələr.

Bakı, "Elm", 2004, 160 səh.

Kitab görkəmli şərqşünas, tədqiqatçı alim A.İmanquliyevanın Şərq və Qərb elmi-mədəni əlaqələr probleminin tədqiqində, ortaq mənəvi dəyərlərin inkişafında əvəzsiz roluna və onun elmi irsinin bugünkü Azərbaycan ictimai fikrinə təsiri məsələlərinə həsr olunmuşdur.

ISBN - 5-8066-1671-1

4602020500 Qrifli nəşr
655(07)-2004

© «Elm», 2004

© "Nurlan", 2004

AIDA NƏSİR QIZI
İMANQULİYEVA

Aida Nəsir qızı İmanquliyeva 1939-cu il oktyabrın 10-da Bakı şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Atası görkəmli jurnalist, pedaqoq, əməkdar elm xadimi Nəsir İmanquliyev Azərbaycan mətbuatının bünövrəsini qoyanlardan biri olmuş, uzun müddət "Bakı" və "Baku" qəzetlərinin baş redaktoru işləmişdir. Anası Gövhər İmanquliyeva (Sultanzadə) Şamaxıda əsilzadə ailəsində anadan olmuşdur.

Aida İmanquliyeva 1957-ci ildə Bakı şəhərinin 132 saylı orta məktəbini qızıl medalla bitirmişdir. 1957-ci ildə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinə daxil olmuşdur. 1962-ci ildə universitetin şərqşünaslıq fakültəsinin ərəb filologiyası bölməsini bitirəndən sonra həmin universitetin Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatı tarixi kafedrasının aspirantı olmuş, daha sonra keçmiş SSRİ EA Asiya xalqları İnstitutunun aspiranturasında təhsil almışdır.

1966-cı ildə namizədlik dissertasiyasını müdafiə edən Aida İmanquliyeva Azərbaycan EA Şərqşünaslıq institutunda işə başlamışdır. Kiçik elmi işçi (1966), baş elmi işçi (1973), ərəb filologiyası şöbəsinin müdiri (1976-cı ildən), elmi işlər üzrə direktor müavini (1988-ci ildən) və 1991-ci ildən ömrünün son günlərinədək Azərbaycan EA Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru vəzifələrində çalışmışdır.

1989-cu ildə Aida xanım İmanquliyeva Tbilisi şəhərində müvəffəqiyyətlə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, ilk azərbaycanlı qadın-ərəbşünas elmlər doktoru olmuş, tezliklə bu ixtisas üzrə professor adı almışdır.

3 monoqrafiya ("Mixail Nüaymə və "Qələmlər birliyi", M., 1975; "Cübran Xəlil Cübran" B., 1975; "Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri", B., 1991) və 70-dən artıq elmi məqalənin müəllifi olan A.N.İmanquliyeva Şərq filologiyası sahəsində yazılmış bir çox elmi əsərlərin redaktoru olmuşdur. Azərbaycan EA Şərqşünaslıq İnstitutunda fəaliyyət göstərən "Asiya və Afrika xarici ölkələri ədəbiyyatları" ixtisası üzrə müdafiə şurasının üzvü, sədr müavini və sədri olmuşdur.

Prof. A.N.İmanquliyeva Azərbaycan şərqşünaslıq elmini dəfələrlə yaxın və uzaq xarici ölkələrdə (Moskva, Kiyev, Poltava, Sankt-Peterburq, Hamburq, Halle və s.) təmsil etmişdir.

Aida İmanquliyeva elmi-təşkilati fəaliyyətində yüksək ixtisaslı ərəbşünas kadrların hazırlanmasını diqqət mərkəzində saxlamışdır. Onun rəhbərlik etdiyi "Ərəb filologiyası" şöbəsində qısa müddətdə 10-dan artıq namizədlik dissertasiyası müdafiə edilmişdir.

Aida İmanquliyeva Ümumittifaq Şərqşünaslar Cəmiyyətinin Rəyasət Heyətinin, Şərq ədəbiyyatlarının tədqiqi üzrə Ümumittifaq Koordinasiya Şurasının və Yazıçılar Birliyinin üzvü olmuşdur.

O, uzun illər pedaqoji fəaliyyətlə səmərəli məşğul olmuş, ADU-da ərəb filologiyası fənnindən mühazirələr oxumuşdur.

Aida İmanquliyeva 1992-ci il sentyabrın 19-da vəfat etmişdir.

АИДА НАСИР ГЫЗЫ ИМАНГУЛИЕВА

Аида Насир гызы Имангулиева родилась 10 октября 1939 года в семье интеллигентов в городе Баку. Ее отец - видный журналист, педагог, заслуженный деятель науки Насир Имангулиев, бывший одним из основателей азербайджанской прессы, долгое время работал главным редактором газет "Бакы" и "Баку". Мать-Имангулиева (Султанзаде) Гёвхар родилась в Шамахи в семье аристократов.

В 1957 году Аида Имангулиева окончила с золотой медалью бакинскую среднюю школу N 132. В 1957 году она поступила в Азербайджанский государственный университет. После окончания отделения арабской филологии востоковедческого факультета университета она стала аспирантом кафедры истории литературы народов Ближнего Востока этого университета, позднее получив образование в аспирантуре Института народов Азии АН СССР.

Защитив в 1966 г. кандидатскую диссертацию Аида Имангулиева приступила к работе в Институте востоковедения АН Азербайджана. Аида ханым была младшим научным сотрудником (1966), старшим научным сотрудником (1973), заведующей отделом арабской филологии (с 1976 года), заместителем директора по научной части (с 1988 года), и с 1991 года до конца своих дней директором Института востоковедения АН Азербайджана.

В 1989 году в городе Тбилиси Аида ханым Имангулиева успешно защитила докторскую диссертацию, стала первой азербайджанской женщиной-арабистом, вскоре получив по этой специальности звание профессора. Явившись автором 3-х монографий ("Михаил Нуайме и "Ассоциация пера", М., 1975; "Джубран Халил Джубран", Б., 1975; "Корифеи новоарабской литературы", Б., 1991) и свыше 70-ти научных статей, А.Н.Имангулиева стала редактором множества научных трудов, написанных в области восточной филологии. Она была членом, заместителем председателя и председателем действующего в Институте востоковедения АН Азербайджана Совета по защите по специальности "Литература зарубежных стран Азии и Африки".

Проф. А.Н.Имангулиева неоднократно представляла азербайджанскую востоковедческую науку в ближнем и дальнем зарубежье (Москва, Киев, Полтава, Санкт-Петербург, Гамбург, Халле и т.д.)

Особое внимание в ее научно-организационной деятельности уделялось подготовке высокопрофессиональных кадров-арабистов.

За короткое время в руководимом ею отделе "Арабской филологии" было защищено 10 кандидатских диссертаций.

Аида Имангулиева была членом президиума Всесоюзного общества востоковедов, членом Всесоюзного Координационного совета по исследованию восточной литературы, членом Союза писателей. Она долгое время плодотворно занималась педагогической деятельностью, читала лекции по арабской филологии в АГУ.

19 сентября 1992 года Аида Имангулиева скончалась.

AIDA NASIR İMANGULIYEVA

Aida Nasir İmanquliyeva was born in Baku city, October 10, 1939, in educated family. Her father Nasir İmanquliyev being journalist, pedagogue, honorary scholar was one of Azerbaijan media founders, for a long time had been "Baku" (in Russian) and "Baki" (in Azeri) newspapers' chief editor. Her mother Govhar İmanquliyeva (born Sultanzade) was born in Shamakhy in noble family.

Aida İmanquliyeva left with golden medal secondary school N132 of Baku city in 1957. The same year she entered Azerbaijan State University n.a. S.M.Kirov. In 1962 after graduating from Arabic philology department of the University's oriental studies faculty, she started post-graduate work in relevant chair of Near East literature history, then at Asia People Institute under former USSR Academy of Sciences.

In 1966 after defending Candidate thesis she started work at Azerbaijan AS Oriental Studies Institute. Here she worked as junior researcher (from 1966), senior scholar (from 1973), head of Arabic philology department (since 1976), deputy director on science (from 1988), since 1991 till end of her lifetime director of the Institute.

In 1989 Aida-khanym İmanquliyeva successfully defended

in Tbilisi city Ph.D. degree thesis to become the first Azerbaijani woman Ph.D.- Arabist, and soon obtained title of professor on the specialty.

Under A.N.Imanguliyeva's authorship there were printed 3 monographs ("Mikhail Nuayma" and "Pens union" (in Russian), Moscow, 1975; "Cubran Khalil Cubran"(in Azeri), Baku,1975; "Modern Arabic literature leaders" (in Azeri and Russian), Baku, 1991) and more than 70 scientific articles. She was editor of many scientific works concerning Oriental philology. A.N.Imanguliyeva was Member, Deputy chairman and chairman of Defense Council on " Asia and Africa foreign countries literatures" specialty under Azerbaijan AS Oriental Studies Institute.

The professor A.N.Imanguliyeva many times represented Azerbaijani oriental studies in near and far abroad (Moscow, Kiev, Poltava, Saint- Peterburg, Hamburg, Halle etc.)

Aida Imanguliyeva devoted in her scientific-organization activity much attention to high- skilled Arabists training. Shortly over 10 Candidate theses had been defended at Arabic philology department headed by the scholar.

Aida Imanguliyeva was Member of All-Union Arabists Society Board, All-Union Co-ordination Council for Oriental literature research, and Writers Union. For a long time she had been efficiently dealt with pedagogical activity, delivering lectures at Azerbaijan State University on Arabic philology.

Aida Imanguliyeva deceased on September 19, 1992.

*Afaq ƏSƏDOVA,
"Elm" qəzetinin baş redaktoru,
AMEA Rəyasət Heyəti analitik informasiya şöbəsinin rəisi*

QƏRBİN VƏ ŞƏRQİN MƏRKƏZİNDƏ YERLƏŞƏN AZƏRBAYCAN MODELİ

Təxminən bir əsr əvvəl Osvald Şpenqlər "Avropanın qurubu" adlı əsərində bəşəriyyətin tarixi gələcəyini müəyyənləşdirməyə çalışaraq, sivilizasiyanı ölən mədəniyyət adlandırır, minillik Qərb mədəniyyətinin 2000-ci ildə tamamilə süqut edəcəyi barədə peyğəmbərlik edirdi. Qərb mədəniyyəti ölmədi, Avropa sivilizasiyası - heç də Avropa mədəniyyətinin sonu olmadı. Amma Şpenqlər də "ölmədi". "Avropanın qurubu" bir real təhlükə olaraq domokl qılıncı kimi Qərb mədəniyyətinin başı üzərində durur. Həqiqətən də, Şpenqlerin sərrast şəkildə ifadə etdiyi kimi Qərb mədəniyyətindəki ziddiyyətlər, neqativ təmayüllər sivilizasiya yüksək səviyyəsinə çatdıqca özünü daha güclü şəkildə büruzə verir. Bu gün bütün dünyada sürətli siyasi-iqtisadi inteqrasiya və qloballaşma sayəsində Qərb mədəniyyəti dünya xalqlarının mədəniyyətinə, həyat tərzinə sirayət edir. Bu mədəniyyət yüksək dəyərlərlə yanaşı, daxilən ona xas olan ziddiyyət və konfliktləri də özündə daşıyır. Bu isə müəyyən hallarda

başqa mədəniyyətlərin təcrid meylinə, öz unikallığını qabartmağa gətirib çıxarır və nəticə etibarilə bu gün dünyanın bir çox nöqtələrində müharibə və münaqişə ocaqları törədən siyasi millətçilik, dini fundamentalizm və fanatizm yaradır. Dünyamız bir tərəfdən elm, texnika və iqtisadiyyatın sürətli inkişafını, həyat tərzinin qloballaşması prosesini yaşayır, digər tərəfdən terror, etnik separatçılıq, antihumanizm, ekoloji böhran və mənəvi aşınma təhlükəsi qarşısındadır. Yeni sivilizasiya özünün bütün ziddiyyətləri, qalib və məğlub sifətləri ilə tarix qarşısında imtahan verir. Bu sivilizasiyanın misilsiz nailiyyətləri göz önündədir, eyni zamanda onun doğurduğu global böhran da özünü bütün təhlükəli ölçüləri ilə göstərir. Lakin günümüzün idrak sahibləri bunun heç də sivilizasiyanın qürubu olduğunu düşünmür, əksinə, yeni yaradıcı imkan və dəyərlərin doğulduğu, yeni mədəniyyət formalarının meydana gəldiyi qənaətindədirlər. Bu gün insan idrakının qarşısında duran əsas məsələ sivilizasiyanın inkişafı ilə onun ruhu hesab edilən mədəniyyətin inkişafı arasında bir uyğunluq yarada bilmək, onların inkişaf istiqamətini ümumi bir trayektoriyaya gətirə bilməkdən ibarətdir. Sivilizasiyanın böhranını aradan qaldırmaq üçün onun ruhunu təşkil edən mədəniyyətdə hansı meyllər, hansı istiqamətlər dəyişməlidir və bu sivilizasiyanın yeni inkişaf mərhələsi hansı mədəni yeniliklər üzərində qurulmalıdır? Tarixin gedişi, ümumdünya mədəniyyətinin inkişaf dinamikası onu göstərir ki, sivilizasiyanın yeni həyati formalar, yeni dəyərlər yarada bilmək imkanı onun yaradıcı potensialının inkişafı təbiətə bir emalatxana, insana isə bu emalatxanada bir işçi kimi baxan, insana dünyanı dəyişmək missiyasını verən, insan fəaliyyətini insanın özünü

nü deyil, xarici aləmi, predmetləri dəyişdirməyə yönəldən, bugünkü **texnogen səciyyəli sivilizasiyanı yaradan Qərb mədəniyyəti ilə** təbiətə bir məbəd kimi baxan, insanın təbiətlə harmoniyada yaşamasını tələb edən, insanı öz iç dünyasına yönəldən, hətta texniki ixtiralarda belə insanın özünü təkmilləşdirməsini başlıca məqsədə çevirən **Şərqi ənənəvi mədəniyyətinin** sintezindədir.

Tarix bizim günlərə doğru gəldikcə mədəniyyətin inkişaf dinamikasında mədəniyyətlərarası əlaqələr daha çox rol oynayır. Müasir dövrdə heç bir milli mədəniyyət başqa mədəniyyətlərdən təcrid olunmuş şəkildə öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilməz. Xalqlar arasında elm, texnika və incəsənət nailiyyətlərinin daimi qarşılıqlı mübadiləsi gedir. Ümumdünya mədəni əlaqələr şəbəkəsindən ayrılan ölkələr durğunluğa və tənəzzülə məhkumdurlar. Hər bir milli mədəniyyət üçün başqa mədəniyyətlə tanışlıq geniş inkişaf imkanları açır. Başqa xalqların mədəni nailiyyətləri - maddi-istehsal məhsulları, istehsal texnikası və texnologiyası, ixtira və kəşflər, bədii və estetik dəyərlər, fəlsəfi, əxlaqi, hüquqi, siyasi ideyalar - milli mədəniyyət tərəfindən mənimsənilir və onun xüsusi sərvətinə çevrilir.

Mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələri dərin ziddiyyətli prosesdir və müsbət nəticələrlə yanaşı, neqativ təmayüllərə də gətirib çıxarır. Mədəniyyətlərin əlaqə nöqtələrini obrazlı şəkildə onların "boy atma nöqtələri" adlandırırlar. Təbii ki, boy atma prosesi həm də ağırlı prosesdir. Tarixin yolu heç bir zaman hamar, ağırsız olmayıb. Əgər gələcəyə nikbin nəzərlərlə baxsaq, bugünkü ağırlı tarixi prosesləri bir çox siyasi-iqtisadi şərtlərlə yanaşı, sivilizasiyalar və mədəniyyətlərarası əlaqələrin tənzimlənməsi prosesi kimi

də şərh edə bilərik. Hər halda gələcəyə belə bir nikbin ümid vardır ki, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələr, Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri yeni həyati mənalara doğuracaq, sivilizasiyanın yeni inkişaf mərhələsinin mədəni təməlini formalaşdıracaqdır.

Azərbaycanın yerləşdiyi Qərb və Şərqi kəsişdiyi geosiyasi mövqe tarixən Azərbaycan xalqının milli təfəkkürünün formalaşmasında, onun siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bir Şərq məkanına olmaqla Azərbaycan ictimai həyatı və mədəniyyəti Qərbin mütərəqi ideya və dəyərlərini də özündə yaşatmağa çalışmışdır. Azərbaycan mütəfəkkirləri Qərbin mütərəqi dünyagörüşünü, ideya və dəyərlərini mənimsəyib Azərbaycan ictimai fikrini zənginləşdirməklə yanaşı, Azərbaycan mədəniyyətini də Şərq mədəniyyətinin qabaqcıl nümunələrindən biri kimi Qərbə tanıtmaya çalışmışlar. Son iki əsrdə - Azərbaycanın Rusiyaya ilhaq edildiyi və Sovetlər birliyi dövründə bir çox elm və mədəniyyət xadimimiz rus mədəniyyəti və rus dili vasitəsilə Qərbin ideoloji çərçivəyə salınmış müəyyən ideyalarını mənimsəməklə yanaşı, yüksək təfəkkürləri, Qərb və Şərq dillərinə dərinlən yiyələnmələri və bir fikir adamı olaraq milli şüurun oyanışı və yüksəlişi üçün hiss etdikləri tarixi məsuliyyətlə müxtəlif qadağa və ideoloji buxovlardan azad olaraq Azərbaycan mədəniyyətini və ictimai fikrini müasir dünya mədəniyyəti və düşüncə səviyyəsi ilə qovuşdurmağa çalışmışlar.

Azərbaycan ictimai fikir tarixində Qərb-Şərq elmi-mədəni əlaqələrinin bir nəzəri problem kimi qoyuluşu, əsaslı və sistemli şəkildə tədqiqi və təhlili XX əsrin görkəmli şərqşünaslarından biri, tədqiqatçı alim Aida İmanquliyeva-

ya məxsusdur. A.İmanquliyeva bu elmi-nəzəri problemə onun bütün cəhətləri ilə yanaşmış, Qərb-Şərq qarşılıqlı əlaqələrini ictimai şüurun bütün formalarında və bir çox elmi yönəldən - ədəbi, tarixi, fəlsəfi, estetik və s. yönəldən yanaşma və təhlil nümunəsi göstərmişdir. Bu görkəmli alimin elmi irsi Qərb-Şərq elmi-mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi, tədqiq və təhlil edilməsi, eləcə də orta q mənəvi dəyərlərin inkişafı baxımından bütöv bir məktəb, bir istiqamətdir.

Aida İmanquliyeva bir mütəfəkkir alim kimi düşüncə sistemi və təfəkkür tərzilə Qərbin və Şərqi mərkəzində yerləşən bir Azərbaycan modelidir. Aida İmanquliyevanın qələmi ilə düşüncələrdə çəkdiyi "İpək yolu" - dünyanın Qərbi ilə Şərqi birləşdirən ədəbi-fəlsəfi fikir sistemi özlüyündə həm dünya mədəniyyətinin, ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin öyrənilməsi, həm də və ən başlıcası isə milli özünüdərk ifadəsi olmuşdur. Müxtəlif tarixi şəraitlərdə hər bir xalq malik olduğu mədəniyyət və milli özünüdərk səviyyəsini həmin tarixi şəraitə uyğun göstərə bilir. Tarixin dinamikasında yaranan hər bir tarixi şəraitdə Azərbaycan milli özünüdərk yaratdığı mədəniyyətin bətnində yaşayan dəyərləri, idealları həmin şəraitə müvafiq olaraq müəyyən ictimai şüur formalarında təcəssüm etdirmişdir. Aida İmanquliyevanın yaşayıb-yaratdığı dövrdə Azərbaycan ictimai şüuru nə qədər totalitar Sovet rejiminin mənəpsixoloji təzyi qə məruz qalsa da, Azərbaycan xalqının mentaliteti, tarixən yaratdığı yüksək mənəvi dəyərləri, böyük mədəniyyəti sayəsində öz yüksək səviyyəsini qoruyub saxlaya bilmişdir. Utopik ideyalar adı altında mənəvi terror vasitəsilə bu xalqı nə qədər öz köklərindən, adət-ənənələ-

rindən, tarixindən qoparmaq istəsələr də, öz dövlətçiliyindən, siyasi varlığından məhrum olan milli təfəkkür özünü Azərbaycan mədəniyyətində, incəsənət və ədəbiyyatında qoruyub saxlayırdı. Azərbaycan, xüsusilə 70-ci illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında iqtisadi və sosial həyatda, elm, mədəniyyət, incəsənət, təhsil, texniki tərəqqi sahəsində böyük uğurlar əldə etmişdi. Bu dövrdə xalqın iqtisadi rifahı və ümumi mədəni səviyyəsi ilə bərabər, onun ictimai şüurunun dərinliklərinə sızılan milli təfəkkürü, milli özünüdərkini də yüksəlirdi.

Lakin sovet rejiminin onillərlə yaratdığı mənəvi-ideoloji çərçivə milli özünüdərkini, milli təfəkkürü yalnız müəyyən səviyyəyə - imperiyanın mövcudluğu üçün təhlükəsiz ola biləcək səviyyəyə qədər yüksəltməyə imkan verə bilirdi. Milli varlığın yaşaması və inkişafı isə milli özünüdərkini inkişaf edərək ümumbəşəri dəyərlər və ideallara qovuşmasını, onun bir tərkib hissəsi olmasını tələb edirdi. Həmin tarixi şəraitdə bu ziddiyyəti, təfəkkürü zamanın çərçivəsinə sığmayan, rejimin ideoloji buxovlarını qırıb təfəkkürün hüdudlarını genişləndirə bilən, geniş erudisiyası, yüksək fəlsəfi dünyagörüşü olan zəka sahibləri həll edə bilirdi. Bu missiyanı həyata keçirənlərdən biri də Aida İmanquliyeva idi. Onun zəkasında milli təfəkkürlə ümumbəşəri mənəvi dəyərlər, ideyalar qovuşur. O, zəkası ilə zamanın, mövcud ictimai-siyasi münasibətlər çərçivəsinin üzərindən milli özünüdərkini ümumbəşəri ideyalar arasında bir körpü salır.

Böyük istedadın, yüksək fəhmin, gərgin tədqiqatçı əməyinin bəhrəsi olan, elmi dəyəri heç zaman solmayacaq elmi-tədqiqat əsərlərində ingilis romantikləri və amerikan

transsendentalistlərinin, həmçinin rus ədəbiyyatı tənqidi realizm ənənələrinin yeni dövr ərəb ədəbiyyatında qarşılıqlı təsir və resepsiyasını tədqiq edən Aida İmanquliyeva öz elmi yaradıcılığı ilə Qərb-Şərq mədəniyyətlərini, ümumiyyətlə, dünyada mövcud olan fəlsəfi, ədəbi, ictimai-siyasi fikir sistemlərini, ideya axınlarını, onların mənşə və mahiyyətini, tətbiq səviyyələrini çox dərinləndirən bildiyini göstərir. Milli özünüdərkini ümumbəşəri ideyalarla həm də məhz bu bilgi səviyyəsində qovuşur. Aida İmanquliyeva özünün elmi fəaliyyəti sahəsində Azərbaycan ictimai şüurunun dövrün mənəvi-ideoloji buxovlarından azad edib, ümumbəşəri ideyalar, dəyərlər səviyyəsinə yüksəldib. O, "Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri" əsərinin sonunda görkəmli ərəb mütəfəkkir yazarlarının - Cubran Xəlil Cubran, Əmin ər-Reyhani və Mixail Nuaymənin rolunu belə çəciyyətləndirir: "Onların ədəbi fəaliyyətləri Qərb və Şərq ədəbiyyatlarının öz mənəvi nailiyyətlərini bir-biri ilə mübadilə etdikləri informasiya kanalı rolunu oynayırdı". Bu onu göstərir ki, Aida xanım yaşadığı dövrün sosial-siyasi səciyyəsinə çox gözəl dərk edirdi və tədqiq etdiyi mövzularda, elmi fəaliyyət sahəsində heç də yalnız təsadüfi elmi maraq nəticəsində gəlib çıxmamışdı. O bilərəkdən, şüurlu şəkildə bu çoxşaxəli, Qərbin və Şərqin ideya axınlarının qarşılıqlı təsirini özündə əks etdirən bir sahəyə müraciət edərək onu dərinləndirən tədqiq etmiş və özünün bu tədqiqatlarından bir informasiya kanalı kimi istifadə edərək Azərbaycan ictimai şüurunun, milli özünüdərkinin inkişafının kəsilməzliyinin, davamlılığının təmin edilməsi üçün onu ümumbəşəri ideyalarla zənginləşdirməyə çalışmışdır. Onun tədqiqat əsərlərini oxuduqca belə bir təsəvvür yaranır ki, yaradıcılıqların

dan bəhs etdiyi müxtəlif Qərb və Şərq yazıçıları, filosofları vasitəsilə Aida xanım həm də özünü, öz duyğu və fikirlərini ifadə edir, o, yalnız bir tədqiqatçı alim deyil, həm də dərin düşüncəli bir filosof, gözəl qələmi olan bir yazıçıdır. Sanki o, yaşadığı dövrün insanların söz və düşüncə azadlıqları üzərində qoyduğu yasaqlara görə özünün Allah, Azadlıq, Güzəllik, Əbədiyyət və s. bəşəriyyətin minillər boyu haqqında düşündüyü, çərhdə tanımayan, sonsuz düşüncə mənbəyi olan anlayışlar barədə azad şəkildə düşünmək və ifadə olunmaq üçün belə bir ədəbi-elmi üsul tapmışdır.

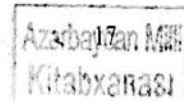
Aida xanımın elmi yaradıcılığı zəngin və əhatəlidir. Onun nəzəri tədqiqat dairəsini ümumiləşdirən “Ərəb filologiyası məsələləri”, Şərq filologiyası məsələləri”, “Yaxın və Orta Şərq”, “Sovet şərqşünaslığının problemləri və perspektivləri”, “Şərqi problemləri: tarix və müasirlik”, “Romantizm problemləri və Şərq” və onlarca digər məqalə və elmi əsərləri alimin elmi maraq və tədqiqat əhatəsinin çox geniş və müxtəlif sahələrə, yalnız filologiya elminin deyil, digər ictimai-humanitar elmlərin sərhədlərinə də nüfuz etdiyinin göstəricisidir. Aida İmanquliyeva bir ədəbiyyatşünas-filosof olaraq dünya ədəbiyyatşünaslığı tarixinə, dünya fəlsəfi fikrinə çox yaxından bələd idi və o, dünya ədəbiyyatşünaslığında son iki əsr ərzində yaranmış bütün tədqiqat metodlarını öyrənərək dərinlən mənimsəmiş və özünün mürəkkəb tədqiqat obyektini üçün sistemli bir elmi metodologiya yaratmışdır.

Bu metodologiyanın içərisində Sent Bövün bioqrafik metodu, İppolit Tenin mədəni-tarixi məktəbi, Vilhelm Dilteyin mədəni-tarixi məktəbi, Haydeqgerin, Sartrın ekzistensializmi, Yunqun analitik psixologiyası, Bartın struktu-

ralizmi Aida İmanquliyevanın özünəməxsus metodoloji sisteminin elementlərinə çevrilir. Tədqiqatçı alim çiyinlərini necə böyük və məsuliyyətli bir yükün altına verdiyini bilir. Ondan əvvəl bu mövzuya - “Suriya-Amerika” ədəbi məktəbi adlanan ərəb məhcər ədəbiyyatı mövzusunda dünya şöhrətli şərqşünas alimlər A.E.Krımski və İ.Y.Kraçkovski yalnız ümumi şəkildə nəzər salmışdılar. Aida İmanquliyeva isə bu mövzunu özünü bütün elmi fəaliyyətinin ana xəttinə çevirmiş, bu mövzunu Qərb-Şərq ədəbi əlaqələrinin sintezi səviyyəsinə yüksəltmiş, bu mövzu əsasında müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarını, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində dünya ədəbi-fəlsəfi fikir tarixinin dinamikasını, müxtəlif cərəyanların, ideya axınlarının təkamülünü tədqiq etmişdir. Bu nəhəng vəzifəni yerinə yetirmək üçün alim dünya ədəbi-fəlsəfi fikrinin, dünya ədəbiyyatşünaslığı elminin bütün nailiyyətləri ilə silahlanmalı və bir ömür sərf etməli idi. Aida İmanquliyeva bunu etdi.

1966-cı ildə Aida İmanquliyeva XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində yeni ərəb ədəbiyyatında janr, forma axtarırları və metodun təkamülü, yeni ədəbi cərəyanların meydana gəlməsi ilə bağlı apardığı elmi-tədqiqat işini sona çatdırıb namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Həmin ildən Azərbaycan EA Şərqşünaslıq İnstitutunda işə başlayan alim apardığı elmi araşdırmaları ümumiləşdirərək 1975-ci ildə ilk kitabını - “Qələmlər birliyi” ədəbi cəmiyyəti və Mixail Nuaymə” adlı monoqrafiyasını çap etdirmişdir. Ərəb və dünya ədəbiyyatının mühüm bir mərhələsinə hərs olunmuş bu kitab - tədqiq olunan mövzuya yanaşma tərzini, nəzəri mühakimələr, ümumiləşdirmələr qələmə alınan mövzunun yetkin bir şəkildə tədqiq və təhlil edilməsi

1054917

ilə bərabər, bu əsərin gələcək böyük bir elmi abidənin təməl daşları olduğunu göstərirdi.

XX əsr ərəb məhcər ədəbiyyatının, ərəb ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrindən birinə həsr olunmuş "Cubran Xəlil Cubran" adlı kitabı Aida xanımın öz elmi missiyasını yerinə yetirmək üçün atdığı ikinci addım idi.

Nəhayət, 1988-ci ildə Aida İmanquliyeva bütün həyatını, elmi fəaliyyətini həsr etdiyi möhtəşəm abidəni yaratdı. O, 1989-cu ildə 25 il həyatını və elmi fəaliyyətini həsr etdiyi mövzuda doktorluq dissertasiyasını uğurla, dünya şöhrətli görkəmli şərqşünasların parlaq rəyləri ilə müdafiə etmişdir. 1991-ci ildə Azərbaycan və dünya şərqşünaslığının incilərindən biri sayıla bilən "Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri" kitabı çapdan çıxmışdır.

Aida İmanquliyevanın "Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri" kitabı bir elm sahəsi kimi son iki əsrdə mövcud olan dünya ədəbiyyatşünaslığının başlıca uğurlarının, istiqamət və metodlarının, eləcə də, bu elmin öz tarixi inkişafı boyu əldə etdiyi sistemli yanaşmanın çox canlı və mükəmməl səviyyədə tətbiq olunduğu, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının son inkişaf səviyyəsini göstərən və bununla da yeni istiqamət, yeni məktəb yaradan bir elmi nailiyyətdir.

Bu gün bu kitabın həsr olunduğu problemlərdən bir əsr keçdikdən sonra, XXI əsrin əvvəllərində bütün dünyada gedən siyasi-iqtisadi inteqrasiyanın, qloballaşmanın müsbət tərəfləri ilə yanaşı, törətdiyi ziddiyyətlər bir daha Aida İmanquliyeva kimi mütəfəkkirlərin uzaqgörənliyini, bəsirətini göstərir: birlik, inteqrasiya, qloballaşma eyni zamanda və eyni səviyyədə mədəniyyətlər qatında olmalıdır. Aida xanım təsdiq edirdi ki, hər bir xalqın öz xarakterinə

görə milli olan ədəbiyyatı ümumbəşəri nailiyyətlə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Milli olanın ümumbəşəri olanla birliyindən kənarında dünyanın heç bir ədəbiyyatı inkişaf edə bilməzdi, mədəniyyətin yüksələn xətlə hərəkəti olmazdı. Aida xanımın elmi nailiyyəti yalnız bu ümumi həqiqətin təsdiqində deyil, milli ədəbiyyatların qarşılıqlı təsir mexanizmini, onların kəşimə nöqtələrini tapmaqda, milli olanla ümumbəşəri olanın əlaqə bağlarını aşkara çıxarmaqda olmuşdur. Milli ədəbiyyatlar arasında əlaqənin ən kiçik vahidinin ədəbiyyatı yaradan fərdlərə təsir olduğunu qəbul edərək, alim təkcədən ümumiyyə doğru ziddiyyətlərin dialektikasını keçib xalqların ədəbiyyatları arasındakı mürəkkəb əlaqə bağlarını, bədii təfəkkürün varlığa, müxtəlif ədəbi cərəyanların tarixi mərhələlərə nisbətini yüksək fəlsəfi prizmada açıb göstərə bilmişdir.

"Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri" kitabı öz elmi, nəzəri çəkisinə, informasiya yükünə, mövzu genişliyinə, fikir dərinliyinə, problemin qoyuluşuna, tətbiq olunan mövzuya sistemli yanaşma tərzinə, üslub və ifadə xüsusiyyətlərinə və başqa bütün meyarlara görə çox samballı və siqlətli bir elmi əsərdir. Tədqiqatçı alim "Suriya-Amerika" adı almış mühacir ədəbi məktəbin yaranmasının "oyanmaqda olan millətin ehtiyacları", onun tarixi inkişafının yeni pilləyə qədəm qoyması ilə şərtləndirildiyini, bu məktəbin yaradıcılarının yeni tarixi reallığı təcəssüm etdirən ideya və formaları özündə daşıyan Qərb mədəniyyəti və ədəbiyyatının nailiyyətlərindən bəhrələnərək milli ədəbiyyatı yeni inkişaf mərhələsinə çıxarmalarını, ədəbi prosesin gedişində müxtəlif ədəbi cərəyanların və metodların təşəkkülünü, inkişaf dinamikasını, birinin digərini əvəzləməsini, bununla

paralel olaraq, bunun nəticəsi kimi ədəbi janrların yeniləşməsini, təkamülünü əks etdirir.

Eyni zamanda, şərqşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq elminin nailiyyətlərini özündə birləşdirən bu kitab mütəfəkkir alimin ictimai-siyasi baxışlarını, mənəvi-etik görüşlərini, fəlsəfi-estetik mülahizələrini ifadə edən, məzmun və ideya məqsədinə görə öz janr çərçivəsinə sığmayan bir kitabdır. Özünün bütün nəzəri çəkisini, elmi siqlətini saxlamaqla bu əsər həm də digər yaradıcı janrların xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Qərb və Şərq ictimai həyatının bir neçə yüzilini əhatə edən ədəbi-bədii nümunələri, fəlsəfi-estetik görüşləri, ictimai-siyasi baxışları dərinlən mənim-səyən, müxtəlif şair, yazıçı və filosofların əsərlərini orijinaldan - ərəb, ingilis, rus dilində oxuyub öyrənən, tədqiq edən Aida İmanquliyevanın fitri yaradıcı istedadının, gərgin elmi axtarışlarının məhsulu olan düşüncə və ifadə imkanlarının zənginliyini, hüdudsuzluğunu göstərir.

Aida İmanquliyeva üçün ədəbi əlaqələr - bəhrələnmə, təsir, mənimsəmə yalnız bir ədəbiyyat hadisəsi, bir ədəbi faktın təsdiqi deyil, həm də bu təsir, mənimsəmə prosesinin subyektlərinin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini daha yaxşı açmaq üçün bir təhlil metodudur. Öz varlığının bədii dərk üçün digər ədəbiyyatların nailiyyətlərinin mənimsənilməsi - A.İmanquliyeva üçün elə bir baxış bucağıdır ki, bu bucaqdan həm müxtəlif yazıçıların yaradıcılıqlarının, müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarının müqayisəsi, qarşılıqlı təsir və əlaqələri, həm ayrıca götürülmüş bir yazıçının yaradıcılıq xüsusiyyətləri, həm də ədəbiyyatın ümumi, qlobal məsələləri aydın görünür. Aida İmanquliyeva bu baxış bucağından, bu nəzər nöqtəsindən ədəbiyyatın nəzəri problemləri-

ni, eləcə də, bəşəriyyətin inkişafında mühüm rol oynamış bir tarixi dövrün ictimai-siyasi, mədəni-fəlsəfi məzmun və mənzərəsini əks etdirə bilmişdir.

“Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” XX əsr Azərbaycan ictimai fikrinin hasili olan ən dəyərli ədəbi-fəlsəfi nümunələrdən biridir. Bu kitab XX əsr sonu aliminin dünyaya XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən yeni baxışıdır. Bu, əslində, bugünə baxışdır, çünki bugünkü elmi dünyagörüşün təməli kitabda tədqiq olunan dövrdə qoyulmuşdur. A.İmanquliyevanın Amerika-ingilis mədəniyyətləri ilə ərəb mədəniyyətinin qarşılıqlı təsir və əlaqələrinə, Qərb və Şərq təfəkkürlərinin sintezinə həsr olunmuş “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” kitabında yeni ərəb ədəbiyyatının banilərini, hələ əsrin əvvəllərində Şərq təfəkkürünü yeni dünyanın tələblərinə uyğun olaraq dəyişdirmək istəyən da-hilərin düşüncələri ilə həm də bu günə, bu günün perspektivlərinə və problemlərinin həlli yoluna işıq salır. Bu əsər ictimai təfəkkür tariximizdə hələ öz qiymətini tapmamış bir elm incisidir. Qərbin və Şərqin bir çox dühalarının elmi-bədii təfəkkür prizması ilə həyatın, onun bir çox təzahürlərinin mahiyyətinə varan, idrak, təbiət və cəmiyyət haqqında fəlsəfi düşüncələri ümumiləşdirən, tarixin, mədəniyyətin fəlsəfəsini izah edən, insanların birgəyaşayış normalarını və ictimai şüur formalarını ümumbəşəri mənəvi dəyərlər, tərəqqi və humanizm prinsipləri nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirən bu əsərin, ümumiyyətlə, Aida İmanquliyeva yaradıcılığının həqiqi qiymətini alimin elmi-nəzəri irsini hərtərəfli və müxtəlif istiqamətlər üzrə tədqiq və təhlil edən əsərlərlə vermək mümkündür. Aida İmanquliyeva yaradıcılığının geniş tədqiq edilməsi, həmçinin, XX əsr

Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi dünyadərkinin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində də mühüm rol oynayır.

Çağdaş dünyamızın üzləşdiyi bir çox siyasi, iqtisadi, sosial, ekoloji problemlər A.İmanquliyeva kimi idrak sahiblərinin yaradıcılıq və fəaliyyətlərinin nə qədər aktual və böyük əhəmiyyətə malik olduğunu diqtə edir. Bütün bu problemlərin həlli mədəniyyət müstəvisindədir, dünya xalqlarının, Şərqlə və Qərblə mədəniyyətlərinin ortaq dəyərlərinin bütün bəşəriyyətin birgəyaşayış normalarının əsasına çevrilməsindədir.

Bu gün Azərbaycanın öz müstəqilliyini möhkəmləndirdiyi, inkişaf etmiş dünyanın siyasi, iqtisadi, mədəni həyatına inteqrasiya etdiyi, Qərblə dəyərlərinin və təfəkkür tərzinin milli mentalitetimizə nüfuz etdiyi bir vaxtda A.İmanquliyevanın elmi irsinin hərtərəfli öyrənilməsi, onun əsasını qoyduğu işlərin davam və inkişaf etdirilməsi olduqca zəruridir. Qərblə və Şərqlə təfəkkürləri dəyərlərinin sintezi ilə milli təfəkkürümüzün hüdudlarını genişləndirən Aida İmanquliyevanın elmi irsi əsaslı şəkildə tədqiq və təhlil olunduqca sivil demokratik cəmiyyət quruculuğuna hazır olan yeni milli təfəkkür tərzinin yaranmasına öz layiqli töhfəsini verəcəkdir.

*Vasim MƏMMƏDƏLİYEV,
AMEA-nın müxbir üzvü*

A.İMANQULİYEVAYA AZƏRBAYCAN ŞƏRQŞÜNASLIĞININ ƏN GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Filologiya elmləri doktoru, professor Aida İmanquliyeva zəngin ənənələrə malik olan Azərbaycan şərqşünaslığının ən görkəmli və ən parlaq nümayəndələrindən biridir. Bu gün onun adı təkcə Azərbaycanda deyil, əski Sovet İttifaqında və beynəlxalq miqyasda məşhur olan akademiklər Əbdülkərim Əlizadə, Yusif Ziya Şirvani, Ziya Bünyadov, professorlar Mübariz Əlizadə, Rüstəm Əliyev, Ələsgər Məmmədov, Rəhim Sultanov, Qəzənfər Əliyev kimi nüfuzlu alimlərlə birlikdə çəkilir.

Aida İmanquliyeva, nisbətən qısa ömür sürməsinə baxmayaraq, özündən sonra zəngin ədəbi irs qoyub getmiş, fundamental tədqiqatları ilə təkcə Azərbaycan şərqşünaslığını deyil, eyni zamanda dünya şərqşünaslığını xeyli dərəcədə zənginləşdirmiş, inkişaf etdirmişdir. Rusiyada, Almaniyada, İngiltərədə, Fransada, Özbəkistanda, Gürcüstanda, bir çox ərəblə ölkələrində yaxşı tanınan, rəyi ilə hesablaşılan,

əsərlərinə tez-tez istinad edilən Aida xanım yeni və müasir ərəb ədəbiyyatının ən nüfuzlu, ən fundamental tədqiqatçılarından biri kimi şərqşünaslıq tarixinə əbədi daxil olmuş azsaylı mütəxəssislərdəndir. Yeni ərəb məhcər ədəbiyyatına, bu ədəbiyyatın Cübran Xəlil Cübran, Mixail Nüaymə, İlya Əbu Madi kimi görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi tədqiqatlar öz orijinallığını, zənginliyini, nəzəri dərinliyini, konseptuallığını daim qoruyub saxlayan, buna görə də mütəxəssislərin stolüstü kitablarına çevrilmiş əsərlərdir. Cəsarətlə demək olar ki, Aida xanım bu gün ərəb məhcər ədəbiyyatının beynəlxalq miqyasda ən görkəmli, ən sanballı tədqiqatçısıdır. Bunu nəinki Azərbaycan və əski sovet ərəbşünasları, hətta Avropa şərqşünasları və ərəblərin özləri belə etiraf edirlər.

Məhcər ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri, onun çoxəsrlik ərəb ədəbiyyatı ilə oxşar və fərqli cəhətləri, Avropa ədəbiyyatı ilə əlaqələri, bütövlükdə ərəb ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklər, müasir ərəb ədəbiyyatı üçün açdığı üfqlər və s. bu kimi ümdə məsələlər Şərq - Qərb sintezində öz doğru-düzgün elmi həllini məhz Aida İmanquliyevanın çoxsaylı monoqrafik tədqiqatlarında tapmış, onun gəldiyi nəticələr beynəlxalq elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək nüfuzlu elmi fikir kimi qəbul edilmişdir.

Aida İmanquliyeva həm də əski Sovet İttifaqında və vətənimiz Azərbaycanda yeni ərəb ədəbiyyatı kursunun əsas yaradıcılarından biridir. Bu gün 20-dən artıq ərəb

ölkəsində yaranmış zəngin ədəbiyyatı araşdırıb sistemləşdirmək, onu ümumi bir tədqiqat məcrasına yönəltmək, bu ədəbiyyatın səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirmək, görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığını öyrənmək, əsərlərini yüksək nəzəri səviyyədə təhlil etmək dünya şərqşünaslığı qarşısında duran ən çətin, ən ümdə problemlərdən biridir. Mübaligəsiz demək olar ki, Aida xanım bu sahədə böyük əmək sərf etmiş, nəticədə belə bir çətin kursun yaradılmasına nail olmuşdur. Onun bu barədə yazdığı məqalələr, beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda etdiyi çıxışlar, uzun illər ADU-nun (indiki BDU) şərqşünaslıq fakültəsində oxuduğu yüksək səviyyəli mühazirələr yeni ərəb ədəbiyyatının müasir dövrdə daha dərinlən öyrənilməsi üçün ən gözəl mənbələrdən, ən mötəbər elmi vəsaitlərdəndir.

Aida İmanquliyeva akad. Ziya Bünyadovdan sonra AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışarkən özünün yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olduğunu nümayiş etdirmiş, qısa bir müddət ərzində institutun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, orada aparılan elmi-tədqiqat işlərinin miqyasının genişləndirilməsi, nəzəri səviyyəsinin, əməli əhəmiyyətinin yüksəldilməsi, bu ciddi tədqiqat müəssisəsinin beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi, onun dünyanın aparıcı şərqşünaslıq mərkəzləri ilə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi sahəsində xeyli işlər görmüşdür.

Aida xanımın direktor olduğu müddət ərzində Şərqşünaslıq İnstitutunda bir sıra beynəlxalq simpozium

və konfranslar çağırılmış, respublika miqyaslı elmi tədbirlər keçirilmişdir. Sevindirici haldır ki, bu gözəl ənənə bu gün də uğurla davam etdirilir.

Professor Aida İmanquliyeva çox az kimsəyə nəşib olan elmi istedadı, təşkilatçılıq işi və pedaqoji fəaliyyəti özündə bacarıqla birləşdirən bir alim idi. Aida xanım 20 ildən artıq bir müddət ərzində ADU-nun (indiki BDU) şərqşünaslıq fakültəsində ərəb ədəbiyyatından mühazirələr oxumuş, xüsusi kurslar aparmış, dissertasiya və diplom işlərinə rəhbərlik etmişdir. Aida İmanquliyevanın maraqlı mühazirələrini dinləmiş tələbələr həmişə onun yüksək səviyyəli bir lektor olduğunu qeyd edir, Aida xanımı görmək şərəfinə nail olmamış indiki tələbələr isə onun kitablarından, məqalələrindən, əlyazma şəklində olan mühazirələrindən istifadə edib bəhrələnirlər.

Aida xanım həyatdan vaxtsız getdi. O vaxtsız vəfatı ilə ailəsini, qohum-əqrəbasını, dostlarını, həmkarlarını, tələbələrini - bir sözlə, onu tanıyan bütün insanları çox məyus etdi, kövrəltdi. Aida xanım indi də bu insanlar tərəfindən sevilir. Biz onun xatirəsini daim əziz tutur, ona həmişə rəhmət oxuyuruq. Biz həm də belə hesab edirik ki, Aida xanımın unudulmaz xatirəsinə ən böyük hörmət onun zəngin elmi irsini bütövlükdə nəşr edib elmi ictimaiyyətimizə çatdırmaq, onun ADU-nun (indiki BDU) şərqşünaslıq fakültəsində oxuduğu yüksək səviyyəli mühazirələri çap edib tələbə və aspirantlarımızın istifadəsinə vermək olardı.

Səlahəddin XƏLİLƏV,
professor, Azərbaycan Universitetinin rektoru.

AIDA İMANQULİYƏVA AZƏRBAYCANDA ŞƏRQ-QƏRB PROBLEMATİKASININ İLK SİSTEMLİ TƏDQIQATÇISI KİMİ

Azərbaycanda məşhur şərqşünaslar çox olmuşdur. Dünya şöhrətli şərqşünaslar... Ərəb, fars və türk dillərinin böyük biliciləri, bu dillərdə yazılmış möhtəşəm poeziya nümunələrinin yorulmaz tədqiqatçıları, Azərbaycanın və bütövlükdə islam regionunun böyük tarixçiləri, islamşünaslar, mətnşünaslar, tərcüməçilər və s. İlk baxışda yaxın keçmişdə Azərbaycanda şərqşünaslıq elminə başçılıq etmiş Aida İmanquliyeva da sadəcə məşhur şərqşünaslardan biridir. Tədqiqatçılar çox vaxt onun məşğul olduğu problemi də bu sırada qeyd edirlər: ərəb filologiyası və ya daha konkret, ərəb məhcər ədəbiyyatı.

Əlbəttə, dünya şöhrətli alimlərlə bir sırada durmaq özü də böyük şərəfdir. Lakin Aida xanımın başqalarından fərqli olan elə bir elmi xidməti vardır ki, bu, onu hamıdan fərqləndirir. Təəssüf ki, bu xidmət, bu yenilik öz həqiqi elmi qiymətini hələ də almamışdır. Bu yeniliyin məğzini

düzgün anlamaq üçün isə ilk növbədə, ümumiyyətlə, şərqşünaslığın mahiyyətini, məqsədlərini və problematikasını düzgün dəyərləndirmək tələb olunur.

Şərqdə fərdin mənəvi aləminə daha çox önəm verildiyindən, bütövlükdə cəmiyyətin mənəvi həyatı, cəmiyyəti bir sistem kimi səciyyələndirən amillər, bir qayda olaraq, diqqətdən kənar qalır. Həyatın özü, ictimai proseslərin çox vaxt pərakəndə səciyyə daşıyan gedişatı Şərqdə ön planda olsa da, bu proseslərin elmi-nəzəri təhlilinə, sistemli mənzərəsinin yaradılmasına və sosial proqnozlara önəm verilməmişdir. Hətta böyük miqyaslı ictimai hadisələr - müharibələr, işğallar, imperiyaların əmələ gəlməsi spontan xarakter daşımış, əvvəlcədən mükəmməl bir ideyaya söykənmədiyi kimi, sonradan da öz elmi-nəzəri təhlilini tapmamışdır. Şərqdə fərdi-mənəvi həyat böyük fəlsəfi mənada daşısı da, ictimai həyat fəlsəfi təlimlərə əsaslanmamış, tarix fəlsəfə üzərində qurulmamışdır. Şərqdə tarix yaradılmış, lakin yazılmamış və ideya-fəlsəfi müstəvidə mənimsənilməmişdir.

Maraqlıdır ki, şərqşünaslıq problemləri az-çox sistemli şəkildə ənənəvi olaraq məhz Qərb ölkələrində tədqiq edilmişdir. Başqa sözlə, şərqşünaslıq Şərq yox, Qərb hadisəsidir.

Azərbaycan şərqşünaslığı da, əslində, rus-sovet şərqşünaslığının tərkib hissələrindən biri idi. Şərqin öyrənilməsi rus imperiyasının coğrafi-siyasi maraqlarına və təcavüzkar planlarına daxil olduğundan bu sahə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Biz Şərqə Rusiyanın gözü ilə baxmaq məcburiyyətində idik. Lakin Qərb şərqşünaslığı da var idi ki, sovet dövründə

o bizim üçün müəyyən mənada yasaq idi. Biz Sovetlər İttifaqının hüduqlarını keçərək, hansısa problemə Avropanın gözü ilə baxmaq, onu planetar miqyasda nəzərdən keçirmək imkanından məhrum idik. Ən böyük qadağa isə, heç şübhəsiz, problemlərə məhz Azərbaycanın gözü ilə baxmağa, milli maraqlardan çıxış etməyə qoyulmuşdu.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan şərqşünaslığı daha çox dərəcədə mətnşünaslıqla, ərəb və fars dilçiliyi ilə, habelə regionun bədii irsinin ədəbi-tənqidi təhlili ilə məhdudlaşdı. Bu mövzulardan heç biri bütövlükdə Şərqin mahiyyəti, ideoloji və tarixi missiyası ilə bağlı deyildi. Burada tədqiqatlar beyni Kremlin siyasi maraq dairəsində, qəlb Peterburq şərqşünaslıq məktəbində yerləşən bütöv bir orqanizmin qol-budaqlarından ibarət idi.

Elmşünaslıqdan məlumdur ki, qadağaları pozmaq, ideoloji məhdudluqları və tənqidi baryerlərini keçmək, düşüncə tərzinə yeridilmiş, tədqiqat üsullarına hopdurulmuş normativləri alt-üst edərək, yeni tədqiqat istiqamətinin əsasını qoymaq çox çətindir. Bu, əslində, elmdə inqilab deməkdir.

Biz Aida İmanquliyevanın tədqiqatlarını ona görə yeni bir istiqamətin əsası kimi qəbul edirik ki, o, Azərbaycan hüdudundan, bütövlükdə Şərq miqyasından kənara çıxaraq yeni dövrdə bütöv bəşəriyyət miqyasında gedən proseslərin məğzini açıb göstərmiş, Şərq-Qərb münasibətlərinin xarakterini və perspektivlərini təhlil etmişdir. Bunun üçün də Avropada və Amerikada yaşayan, Şərqi bilən ərəb mühaçirlərinin yaradıcılığından çıxış etmişdir. Zahirən bu ərəb filologiyasıdır, yəni ənənəvi şərqşünaslığın bir qoludur, əslində isə A.İmanquliyevanın tədqiqatı yeni mahiyyətli və

yeni ünvanlı bir prosesin, Şərqdə təzə başlanmış milli və ümumbəşəri özünüdərk prosesinin öyrənilməsinə yönəlmişdi. Bu işə tarix və filologiyadan daha çox fəlsəfi qayəyə malik olan bir missiyadır. A.İmanquliyevanın elmi yeniliyinin həqiqi böyük dəyərinin indiyədək kölgədə qalmasına səbəb də onu ancaq ənənəvi şərqşünaslıq və filologiya çərçivəsində dəyərləndirmək cəhdlərindən irəli gəlir. Əslində isə Aida xanımın elmə gətirdiyi yeniliyin miqyası elə böyükdür ki, o ancaq fəlsəfi kontekstdə, ümumbəşəri özünüdərk prosesinin araşdırılması ilə üzə çıxarıla bilər.

İndi, XXI əsrin zirvəsindən dünyada gedən qlobal proseslərin konturları kifayət qədər aydın görünür və məlum olur ki, dünyanın yeni nizamının formalaşması sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsinə də yeni münasibət tələb edir. XX əsrin 70-80-ci illərində isə bu yeni tendensiyanın mahiyyətini və üstün istiqamətlərini çox az adam görə bilirdi. Bu yenilik, ilk növbədə, mədəniyyət müstəvisində baş verən qlobal proseslərin siyasi müstəvidə təzahüründən ibarət idi. Dünyada Şərq və Qərb bölgüsünün aktuallığının artması da məhz bu yeni tendensiyaların nəticəsi idi.

Azərbaycan əsrlər boyu bir Şərq ölkəsi kimi mövcud olduğundan, azərbaycanlı alimlər SSRİ-də aparılan tədqiqatların, əsasən, şərqşünaslıq aspektlərinə cəlb edilirdilər; qərbşünaslıq və xüsusən Şərq-Qərb münasibətlərinin tədqiqi isə bizim üçün bir növ yasaq mövzu idi. Belə bir dövrdə Azərbaycanda ilk dəfə məhz Aida xanım İmanquliyeva öz elmi mühitinin ətalətini dəf edərək və öz zəmanəsinə qabaqlayaraq olduqca aktual, gələcəyə yönəlmiş bir mövzu ətrafında tədqiqatlar aparırdı. Həm də problemin aspektləri ön plana çəkilirdi ki, onlar təkcə Azərbaycanda

yox, bütün dünyada ancaq 90-cı illərin axırlarında, iki əsrin qovuşuğunda aktuallaşmış oldu. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 2000-ci ildə İran prezidenti Məhəmməd Hatəmi Şərq və Qərb sivilizasiyalarının dialoqu ideyası ilə çıxış edəndə çoxları bunu bir yenilik kimi dəyərləndirdi. 2001-ci il isə YUNESKO tərəfindən "Sivilizasiyaların dialoqu" ili adlandırıldı. Belə bir ideyanın siyasi müstəvidə üzə çıxması isə əvvəlcə elmi-fəlsəfi və ədəbi-bədii yaradıcılıqda aparılan axtarışların nəticəsi idi. Yəni siyasətdə yenicə aktuallaşan bir problem bədii yaradıcılıq müstəvisində bir sıra yazıçı-mütəfəkkirlər tərəfindən hələ XX əsrin əvvəllərində qaldırılmışdı ki, Aida İmanquliyeva da həmin ədəbi-bədii proseslərin XX əsrin sonunda kəsb etdiyi yeni ictimai-siyasi mənanın vacibliyini nəzərə alaraq, bu problemi Azərbaycan şərqşünaslıq məktəbinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevirdi. O öz tədqiqat obyektini kimi Şərq dünyasının Qərbdə yazıb-yaradan üç böyük mütəfəkkirini - Cübran Xəlil Cübran, Əmin-ər Reyhani və Mixail Nüayməni seçmişdi. Bu seçim, bir tərəfdən, professor A.İmanquliyevanın ilk ixtisası, yəni ərəbşünas olması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, Aida xanımın özünün dünyaya fəlsəfi-romantik baxışlarını, öz dövrünə münasibətini ifadə etmək üçün daha əlverişli olması ilə bağlı idi. İdeyaları tədqiq olunan hər üç şəxsiyyət əslən ərəb ölkələrindən olub Amerika və Avropaya köçmüş, Şərq ruhunu Qərb düşüncəsi ilə birləşdirmiş insanlardır. Məsələn, C.X.Cübranın sadəcə ərəb ədəbiyyatını deyil, bütövlükdə Şərq dünyasını Qərbdə təmsil etdiyi ondan da görünür ki, o öz idealı kimi, həm Şərqi, həm də Qərbin ən böyük dahisi kimi, hansısa bir ərəb şairini, yaxud mütəfəkkirini deyil, İbn Sinaı seçir; "İbn Sina və onun

poeması” adlı əsərində C.X. Cübran şair yox, peşəkar filosofdur. Məhz buna görə də, Cübran kimi şəxsiyyətin fəlsəfi və ədəbi-bədii irsinin öyrənilməsi ərəbşünaslığın hüdudlarından çox kənara çıxmış və Azərbaycanda yeni elmi tədqiqat istiqamətinin - Şərqi-Qərb komparativistikasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Mövzunun özü Aida xanımı filologiya hüdudlarını keçərək böyük fəlsəfi fikir məkanında tədqiqat aparmağa sövq etmişdi.

“Vəhdət” ideyasının tərənnümçüləri nə ardıcıl idealist, nə də ardıcıl materialist idilər. Onlar həqiqətlər dünyası ilə hadisələr dünyası arasında, ideya ilə reallıq arasında da vəhdət, tarazlıq, tənəsüb axtarırdılar. “Həqiqət və güc”, “peyğəmbər” və “İblis” mövzuları həm Şərqdə, həm də Qərbdə bu böyük mütəfəkkirlər üçün bir növ ümumi mövzu olmuşdur. Aida İmanquliyevanın Cübranın “Şeytan” hekayəsinə işarə ilə yazdığı kimi, “iki mütəlakə başlanğıcın - xeyir və şərin əbədi birgə mövcudluğu və mübarizəsinin labüdlüyü”, demək olar ki, bu şəxsiyyətlərin hamısı üçün əsas yaradıcılıq problemi idi.¹

Cübranda da, Caviddə də “İblis” (“Şeytan”), əslində, dövrün naqis cəhətlərinin ümumiləşmiş obrazı idi. Hər ikisinin yaratdığı “Peyğəmbər” obrazı isə haqqın, ədalətin ifadəsinə xidmət edirdi. Bir fərqlə ki, Cavid konkret tarixi gerçəkliyi saxlamaqla ümumbəşəri problemləri tarix kontekstində şərh etmiş, Cübran isə tarixi və coğrafi konkretlikdən, habelə milli və dini müəyyənlikdən azad, ümumi-

leşmiş peyğəmbər obrazı yaratmışdır. Cübranda bu obraz, əslində, şəxsiyyətdən daha çox ideyadır. Burada böyük dini idealların XIX əsr konkretliyində həm Şərqi, həm də Qərbi ehtiva etmək əzmi ifadə olunur, ümumiyyətlə, insan idealının mənzərəsini çəkmək təşəbbüsü göstərilir. Burada Cübran, əslində, peyğəmbərin dili ilə öz dövrünün mənəvi idealını şərh edir. A.İmanquliyeva bu kontekstdə Cübranın məşhur etirafını iqtibas gətirir: “Mən bu peyğəmbəri yaratmamışdan əvvəl o, mənə yaradıb, mən onu yazmamışdan əvvəl o, mənə yazıb...”¹

Peyğəmbər və İblis mövzusunun, haqqa, düz yola çağırın və düz yoldan azdıran qüvvələrin ümumiləşmiş obrazlarının neçə əsr keçdikdən sonra yenidən gündəmə gəlməsi təsadüfi deyil. Xeyir və Şər, İşıq və Qaranlıq, Əql və Nəfs, Zəka və Ehtiras əsrlər boyu ancaq qarşı-qarşıya duran, mübarizə aparın tərəflər kimi təqdim və təsvir edilmişdi. Vəhdət məqamı hələ çatmamışdı. Bu mübarizə XIX əsrdə də davam edirdi. C.X.Cübran “Peyğəmbər” əsərinin “Zəka və Ehtiras” bölməsində Peyğəmbərin dili ilə deyir: “Sizin qəlbınız çox vaxt zəka və düşüncənin ehtiras və aludəçiliyə qarşı müharibə apardığı döyüş meydanını xatırladır”.² Lakin zaman elə zaman idi ki, indi ancaq döyüş yox, həm də qarşılıqlı anlaşma və vəhdət tələb olunurdu. Əlbəttə, söhbət şərlə vəhdətdən getmir. Söhbət şərrə aparın yolların səmtini dəyişməkdən, əqlin hissə bələdçi olmasından, onu tərbiyə etməsindən gedir.

1. Aida İmanquliyeva. Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri (XX əsrin əvvəllərində Şərq və Qərb ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsi probleminə dair), B., “Elm”, 2003, səh.116).

1. Yenə orada, səh. 127

2. Dj. X. Djebran. İzbranno: Per. s. arab., anql.- L.: Xudoj. lit., 1986, str.363.

Vəhdət ideyası dövrün tələbi idi. M.F.Axundov, Cəmaləddin Əfqani kimi Şərq və Qərbin fəvqündə dayanan böyük şəxsiyyətlərin ümumbəşəri ideaları məhz M.İqbal, C.X.Cübran, Ər-Reyhani, H.Cavid kimi mütəfəkkir şairlərin yaradıcılığında fəlsəfi romantizm üslubunda ifadə olunmuşdur. Bu ideal Ər-Reyhaninin “özündə bütün dünyanı daşıyan ayrı-ayrı fərdlər” konsepsiyasında çox yığcam və gözəl ifadə olunmuşdur.¹ Və bütün bu mahiyyətlər, vəhdət ideyasının bütün bu gözəl təcəssümləri bizə Aida xanımın təfəkkür süzgəcindən təqdim olunur.

Aida İmanquliyeva göstərir ki, Şərq kimi tanıdığımız sosial fenomen əvvəlcə fərdi-mənəvi bir fenomen kimi formalaşır. Şövlü fəlsəfi təlim, dərin dini hiss və onlara tabe etdirilmiş solğun cismani həyat vahid fenomendə - şərqliliyin mahiyyətində qovuşur. Əmin ər-Reyhani “Mən Şərqəm” şerində şərqliliyin mahiyyətini bir neçə baxımdan təqdim edir. Aida İmanquliyeva onun yaradıcılığını tədqiq edərkən məhz bu məqamları ön plana çəkir və həmin şerin geniş təhlilini verir.

Mən Şərqəm,

Mən Allahın ilk yaratdığıınin təməl daşıyam...

misralarını misal gətirən A.İmanquliyeva bu baxışı “Şərqin keçmiş əzəməti barədə düşüncələr” adlandırır.² Maraqlıdır ki, qoca Şərqi, bir tərəfdən, gənc və güclü Qərblə görüşdürən Ər-Reyhani, digər tərəfdən, onu müasir Şərqlə müqayisə edir. A.İmanquliyeva bu cəhəti xüsusi

1. A. İmanquliyeva. Göstərilən əsər, səh. 158.

2. Yenə orada, səh.166.

vurğulamaqla diqqəti çağdaş Şərqin həqiqi Şərq mahiyyətindən uzaqlaşdığına yönəldir: “Bu böyük həcmli şerin sonrakı hissəsi xurafat və mövhumat zülmətinə qərq olan, dinin bütün zahiri ayinlərinə fanatik şəkildə sitayiş edən müasir Şərqin tənqidinə həsr olunmuşdur. Cəhalət və mövhumat Şərqi Qərb sivilizasiyasının bütün nailiyyətlərindən çəkindirir”.¹

Bu məqamın vurğulanması, bizim fikrimizcə, Aida İmanquliyevanın Şərq-Qərb problematikasına gətirdiyi böyük yenilikdir. Belə ki, Şərqlə Qərbin müqayisəli tədqiqində üzə çıxan bir çox ziddiyyətli cəhətlər məhz Şərqin zaman axınında ikiləşməsinə nəzərdən qaçırmağın, çağdaş Şərqlə qoca Şərqi eyniləşdirməyin nəticəsidir. Halbuki, Şərqin əzəməti, böyüklüyü, ruhani mahiyyəti məhz qoca Şərqin timsalında təzahür edir. O hətta Qərbi də düşar olduğu böhrandan xilas etmək əzmindədir. Ər-Reyhaninin poetik dili ilə “mən öz ruhumla sənin qəlbini sivilizasiya xəstəliklərindən sağaldacağam”, - deyən qoca Şərq, ruhani Şərq həqiqi dini hissədən ayrı düşən, mövhumata uyan, əcnəbilərdən, onların texnoloji nailiyyətlərindən qorxub-çəkinən, nəticədə mürtəce məzmun kəsb edən cılızlaşmış Şərqdən çox fərqlidir. Əslində, ikinci birincinin adına sığınır. Amma bu Şərq daha o Şərqdən deyil!

Əlbəttə, “Şərq” fenomeninə diferensial münasibət ideyası bədii obrazlarla, poetik şəkildə ər-Reyhani tərəfindən irəli sürülmüşdür. Lakin bu poetik tərənnümün mahiyyəti elmi-məntiqi müstəvidə ilk dəfə məhz A. İmanquliyeva tərəfindən açılır və Şərqlə Qərbin vəhdətinə çağırış da bu

1. Yenə orada, səh.167.

fərqli baxış bucağında yeni mahiyyət kəsb edir: vəhdət üçün əvvəlcə Şərqlin özünə qayıtması, öz ilkin ruhani məğzini yenidən kəsb etməsi lazımdır!

Qərb mühitində səslənən Şərq poetik ruhunu ər-Reyhani timsalında tədqiq edən, “iki sivilisasiyanın əldə etdiyi ən yaxşı nailiyyətlərin birləşdirilməsi imkanlarını” araşdıran A.İmanquliyevanın ideyaları bu gün də Şərq-Qərb probleminin ədəbi, ictimai-siyasi və fəlsəfi tədqiqi sahəsində istiqamətləndirici rol oynayır.

Bəli, dünya bir sıra qlobal problemlərlə üzləşmişdir və Qərb bu problemləri təkbaşına həll etmək iqtidarında deyil. Onun Şərq ruhuna ehtiyacı vardır. Aida xanım haqlı olaraq yazır: “Şərqdə həyatın təkmilləşməsi üçün yalnız hissi aləm və fəlsəfi idrakın dərinliyi bəs olmadığı kimi, hələ mədəni nailiyyətlər və texniki tərəqqi də insanın mənəvi və sosial dirçəlişi üçün kifayət deyil”.²

Məhz məsələnin bu cür ənənədən kənar, yeni, orijinal qoyuluşu Aida xanıma, əslində, öz zəmanəsini qabaqlayaraq Azərbaycan gerçəkliyində Şərq və Qərbin vəhdəti ideyasını irəli sürməyə imkan vermişdi. Onun nəzərində sadəcə poeziyanın, ruhaniliyin beşiyi kimi qalmaq indi daha Şərq üçün kifayət deyildi. Şərq mütləq müasir elmi-texniki nailiyyətlərə yiyələnməli idi. Və bunun yolu Qərblə inteqrasiyadan keçirdi. Lakin Şərq elm və texnologiyanı Qərbdən kor-koranə transfer etməklə bu sahədə böyük uğur qazana bilməzdi. Heç şübhəsiz, onun öz dəst-xətti, üslubu var. Və bu üslubun öyrənilməsi, Aida xanımın fikrinə görə, yeni dövrdə şərqşünaslığın əsas məqsədlərindən, təd-

qiqat istiqamətlərindən biri olmalı idi.

...Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev Şərq-Qərb münasibətlərinə böyük önəm vermiş və Azərbaycanın bu prosesdə fəal iştirakına, Avropa ilə Asiyada körpü rolu oynamasına nail olmuşdu. Öz çıxışlarında həmişə diqqəti Azərbaycanın Şəqlə Qərbin qovuşmasında oynadığı mühüm rola yönəldən Heydər Əliyev, əslində, həm də bu qovuşma prosesini sürətləndirmək üçün həyata keçirilən bir sıra strateji layihələrin müəllifi idi ki, bu gün bunlardan ikisini - Böyük İpək Yolunun bərpası və Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihələrini xatırlatmaq istərdik. İftixarla qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Şərq və Qərb arasında həm Aida xanımın ideyalarına əsaslanan humanitar və mədəni-mənəvi vəhdət layihəsi, həm də böyük Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu iqtisadi inteqrasiya və Avrasiya dəhlizi layihələri uğurla həyata keçirilməkdədir.

1. Yenə orada.

2. A.İmanquliyeva. Göstərilən əsər, səh. 42

*Vilayət CƏFƏR,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq
İnstitutunun ərəb filologiyası şöbəsinin müdiri,
filologiya elmləri doktoru.*

AZƏRBAYCANDA ƏRƏB ƏDƏBİYYATININ ŞƏRQ-QƏRB KONSEPSİYASI YÖNÜMÜNDƏ ARAŞDIRILMASINA DAİR BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

Azərbaycan şərqşünaslığının türkşünaslıq və iranşünaslıq qollarına nisbətən bir qədər gənc olan və öz fəaliyyətinə, əsasən, ötən əsrin 70-ci illərindən başlayan ərəbşünaslıq qolu son 30-35 ildə ölkəmizdə ərəb filologiyasının tədqiqi sahəsində böyük uğurlar qazanmışdır. Belə ki, xatırladılan dövrdə respublikanın ərəbşünas milli kadrları çoxsaylı namizədlik və 10-a yaxın doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, şərqşünaslıq elminin araşdırmaları daxilinə xeyli miqdarda sanballı monoqrafiyalar bəxş etmişlər.

Ərəb dilçiliyi və ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunmuş bu əsərlərin sırasında professor Aida xanım İmanquliyevanın tədqiqat işləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qeyd etməliyik ki, ərəb ədəbiyyatı sahəsində respublikada Azərbaycan dilində çap olunmuş ilk monoqrafiyanın müəllifi Aida

xanım İmanquliyevadır.

Aida İmanquliyevanın 1975-ci ildə Bakıda "Elm" nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış "Cübran Xəlil Cübran" adlı monoqrafiyası elə o dövrdə respublika şərqşünaslarının, elmi-tənqidi fikrinin böyük marağına səbəb olmuşdur.

Hələ ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq "Azərbaycan" jurnalının səhifələrində ərəb məhcər ədəbiyyatı haqqında silsilə məqalələr çap etdirməklə oxucuda ərəb ədəbiyyatının məhcər qolu barədə kifayət qədər təsəvvür yaradan Aida İmanquliyeva "Cübran Xəlil Cübran" kitabında bu ədəbiyyatın ən məşhur nümayəndələrindən biri, 1920-ci ildə Nyu-York şəhərində mühacir ərəb yazarlarının "Ər-Rabitə əl-qələmiyyə ("Qələmlər birliyi") adlı cəmiyyəti yaradan və bu birliyə böyük bir şövqlə rəhbərlik edən yazıçı, şair, rəssam Cübran Xəlil Cübranın yaradıcılığını əhatəli tədqiq edərək onun Şərq-Qərb konteksti müstəvisində bədi ədəbiyyatındakı mövqeyini böyük bir peşəkarlıqla araşdırıb üzə çıxarmışdır.

Bu gün dünyanın kütləvi informasiya vasitələrində, İnternet səhifələrində gündəmdə olan qloballaşma, ölkələrin bir-birinə inteqrasiyası ətrafında aparılan diskussiyaların prizmasından çıxış edərək, professor Aida İmanquliyevanın 80-ci illərdə yazdığı "Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri" kitabına nəzər saldıqda açıq-aydın hiss etmək olar ki, bu azərbaycanlı xanımı, keçmiş SSRİ şərqşünaslarının sırasında adı hörmətlə xatırlanan bu ərəbşünas alimi hələ 20-25 il bundan öncə düşündürən problem özüünün uzaqgörənliyinə görə, nə qədər aktual, nə qədər zəruri bir problem imiş.

Xatırlamaq lazımdır ki, ərəb-məhcər ədəbiyyatının 3 məşhur simasının - M.Nüaymə, C.X.Cübran və Əmin ər-

Reyhaninin ərəb və ingilisdilli yaradıcılıqlarını Amerika transsendentalistləri və ingilis romantikləri, habelə rus tənqidi realizminin qarşılıqlı təsiri fonunda araşdıran A.İmanquliyeva öz tədqiqatında saysız mənbə və faktlardan istifadə etməklə birmənalı şəkildə sübut etmişdir ki, hələ yeni-yetməlik çağlarında ailələri ilə birlikdə öz doğma vətənləri Livandan Amerikaya üz tutub Qərbin təlim-tərbiyəsi, təhsili, ictimai-siyasi mühiti, dünyagörüşü zəminində formalaşan bu ədiblərin əsərlərində ərəb milli soykökünə, ərəb təfəkkürü və düşüncə tərzinə, ərəb adət-ənənəsi və koloritinə söykənən çoxsaylı mənəvi çalarlara rast gəlmək mümkündür. Və bu da ədiblərin ərəb klassik ənənəsindən uzaq düşmədiklərini, Qərbin düşüncə və təfəkkürünü birbaşa ərəb ədəbi mühitinə transfer etmədiklərini, onu özlərinin yaradıcılıq laboratoriyalarında süzgecdən keçirməklə Qərblə Şərqlin duyum və anlayışının insan psixologiyasında bəşəri vəhdətini təcəssüm etdirməyə nail olduğunu göstərir.

Bu mənada Aida İmanquliyevanın Əmin ər-Reyhani ilə bağlı söylədiyi bir fikirlə tanış olmaq yerinə düşərdi. Professor A.İmanquliyeva Ə.ər-Reyhani barədə belə yazırdı: “Qərblə Şərq arasında uçurum olması fikrinin geniş yayıldığı bir şəraitdə tərbiyə almış və yetişmiş ər-Reyhani, eyni zamanda özünün həm Şərqə, həm də Qərbə mənsubiyyətini hiss edirdi. O, ərəbləri Qərbdən iqtisadi və mədəni tərəqqi ilə bağlı bütün qabaqcıl cəhətləri əxz etməyə çağırırdı. Ancaq Şərqlin bir çox maarifçi mütəfəkkir və sənətkarı kimi, ər-Reyhani də dərindən əmin idi ki, Şərqdə həyatın təkmilləşməsi üçün yalnız qəlbin həyatı və fəlsəfi idrakin dərinliyi bəs olmadığı kimi, mədəni nailiyyətlər və

texniki-tərəqqi də insanın mənəvi və sosial dirçəlişi üçün kifayət deyil. Ər-Reyhani öz üzərinə Şərqə Qərbin biliyini, Qərbə isə Şərqlin fəlsəfə və poeziyasını daşımaq missiyasını götürmüşdü”. Deməli ki, filosofun yaradıcılığını bu kontekstdə araşdıran A.İmanquliyeva göstərirdi ki, Amerika transsendentalizminin mənəvi və ideya əsasları - humanizm və demokratizm, mənəvi azadlıq, özünü təkmilləşdirmə, təbiətə yaxınlıq ər-Reyhaninin dünya qavramı və onun yaradıcılıq ovqatı ilə dərindən həmahənglik təşkil edirdi.

Tədqiqatçının ər-Reyhaninin yaradıcılığına verdiyi bu meyardan çıxış edəcək olsaq deməli ki, professorun “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” kitabını əldə rəhbər tutmaqla Əmin ər-Reyhaninin 1920-ci illər İraq ilə bağlı yazdığı əsərlərini Şərq-Qərb konteksti fonunda müstəqil araşdırmaya cəlb etmək mümkün olur.

Burada bir haşiyə çıxıb deməli ki, Əmin ər-Reyhani 20-ci illərdə ərəb ölkələrini səyahətə çıxarkən bir müddət İraqda qonaq olmuş və orada şahidi olduğu ictimai-siyasi və ədəbi durumu sonralar özünün “Qəlb əl-İraq” (“İraqın qəlbi”), “Muluk əl-ərəb” (“Ərəb kralları”) və “Feysəl əl-əvvəl” (“Birinci Feysəl”) kitablarında əhatəli şərhlərlə etmişdir. Bunun üçün onun həmin əsərlərdə İraqla bağlı fikirlərinin cuzi bir qismi ilə tanış olsaq, bu əsərlərin əhəmiyyətini dərk etmiş olarıq.

Deməli ki, İraqda olarkən Əmin ər-Reyhani Bağdadda müxtəlif səviyyələrdə dövlət rəhbərləri, siyasət adamları, şair və yazıçılarla görüşlər keçirmişdir. Məsələn, onun ölkənin kralı Feysəllə keçirdiyi görüşdə ölkədə at oynadan ingilislərin davranışına kraldan nəsə bir sərt reaksiya və yaxud hər hansı bir tədbir gözlədiyini nəzərə çatdıran

ər-Reyhaniyə kral Feysəlin cavabı belə olur: “Bu gün düşmənlərlə əhatə olunmuşam. Mənim ingilislərdən başqa dostum yoxdur. Əgər mən ittifaqa girmək istəsəm, kiminlə ittifaqa girim?.. Qərbdə - Suriyada fransızlardır, onlar mənim düşmənlərimdir. Şimalda türklərdir, onlar mənə nifrət edirlər. Şərqdə kürdlər - onlar mənim əlimdən çıxmışlar. Əcəmilər (farslar - V.C.) isə şiə casusları vasitəsilə hökumətimdə intriqa salırlar. Cənubda isə İbn Səud məni vəhəbilərlə hədələyir. Deməli, mənə ingilislərdən başqa heç kim qalmır? Sən elə bilirsən, mən onların əleyhinə gedə bilərəm?”

Əmin ər-Reyhani həmin ingilislərdən birinin kralın qəbulunda necə oturmasını da təsvir edir. O yazır: “Mən onlardan birini kral Feysəlin qarşısında oturaraq qıçını-qıçının üstünə aşırmış halda onunla söhbət edən gördüm. O, papağını başından çıxarmamışdı. Görəsən, bu ingilis kral V Corcun (o dövrdə İngiltərənin kralı - V.C.) qarşısında da beləmi oturur? İngilisdən başqa hər bir kəs bir həqiqəti yaxşı başa düşür ki, kral harada olursa-olsun, kraldır!”

Şərhə ehtiyac yoxdur.

Əmin ər-Reyhani “İraqın qəlbi” əsərində ölkənin ədəbi dairələrində cərəyan edən hadisələrə də münasibət bildirmişdir. Onun yazdığına görə, İraq ədəbi mühiti ölkənin nicat yolunu az qala bu amerikan təbəəli mühacir ərəbdən gözləyirmiş.

İraq şairləri Əmin ər-Reyhaninin İraqa gəlişi münasibəti ilə ölkədəki ab-havanı əhatəli əks etdirən bir sıra şərlər yazmışlar. Onların sırasında Mərufər-Rusafinin Əmin ər-Reyhaninin şərfinə düzənlənən məclisdə ona ünvanladığı bir şərinə misal çəkə bilərik...

Həmin şərdə İraq torpağında Əmin ər-Reyhanini salamlayan Mərufər-Rusafi göstərirdi ki, ərəb ölkələrinin müqəddəratı barədə həmişə narahat olan ər-Reyhani uzaq bir diyarda - Amerikada yaşamasına baxmayaraq, onun qəlbi ərəblərin qəlbi ilə bir döyünür. Lakin ər-Rusafi bu müqəddimədən sonra Əmin ər-Reyhanidən üzr istəməli olur. Çünki İraqda əvvəlki şan-şöhrət, keçmişdəki cah-cəlal, təm-təraq və nizam-intizam qalmamışdır. Vaxtilə öz münbit ərazisi, geniş əkin sahələri, məhsuldar xurma plantasiyaları ilə şöhrətlənən iki çay arasındakı bu cənnətməkan ərazi bu gün xarabazarlığa çevrilmişdir. Vaxtilə müdrik filosofları, tanınmış ədib və dilçiləri ilə məşhur olan İraq indi cəhəlat diyarıdır. Çünki bu gün İraqda qılınc qorxaqların, var-dövlət qəlbəqara, paxıl adamların, hakimiyyət gəlmələrin əlindədir. Orada indi qonşu qonşuya, dost dosta etibar etmir.

Müasir İraq ədəbiyyatının məşhur tədqiqatçısı Yusif İzzəddin həmin şər barədə belə yazır: “Ər-Rusafi həmin şərin son misralarını: “qılıncın qorxaqlar, var-dövlətin paxıllar, elmin xaricilər, hakimiyyətin gəlmələr əlində olmasının vətənə nə xeyri vardır?” - deyə sorğu verəndə həmin məclisdə iştirak edən kral Feysəl açıqlanaraq məclisi tərk etmişdir.

Belə misalların sayını artırmaq da olardı. Bu nümunələri qeyd etməkdə məqsədimiz odur ki, Aida xanım İmanquliyevanın “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” kitabına əsaslanmaqla Əmin ər-Reyhaninin İraq barədə yazdıqlarını müstəqil bir tədqiqat işi kimi gələcəkdə araşdırmaq mümkündür.

Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən mübaligəsiz qeyd etmək

olar ki, bu gün Azərbaycanda Şərq-Qərb konsepsiyası mövzusunda tədqiqat işləri yazmaq üçün ərəb ədəbiyyatının imkanları olduqca genişdir. Məsələn, tərəddüd etmədən demək olar ki, Aida xanım İmanquliyevanın tədqiqatında adlarını çəkdiyi, lakin haqlarında söhbət açə bilmədiyi "Suriya-Amerika" ədəbi məktəbinin İ.Ə.Madi, əs-Şair əl-Qərəvi, Məaluf qardaşları, İ.Fərhad, N.Arida və b. nümayəndələrinin, eləcə də 500 illik bir tarixə malik olan ərəb-Əndəlus ədəbiyyatının onlarla yazarlarının əhatəli tədqiqi özünün geniş erudisiyaya, müstəqil düşüncə və tərəkür tərzinə malik poliqlot araşdırıcılarının yolunu gözləyir.

Buraya müxtəlif əsrlərdə yaşamış ərəb Əbul Əla əl-Məərri (973-1057), italyan Aligyeri Dante (1265-1321), İraq şairi Cəmil Sidqi əz-Zəhavi (1863-1936) kimi dünya miqyaslı şairlərin yaradıcılığından qızıl xətt kimi keçən bir mövzunu da əlavə etmək olar. Bu mövzu isə özünün fəlsəfi-dini siqlətinə görə öz tədqiqatçısından geniş paralellər aparmaqla tipoloji oxşarlıqları üzə çıxarıb aşkarlamaq və ədəbiyyatda Şərq-Qərb konsepsiyasının qondarma bir konsepsiya olmadığını sübuta yetirmək bacarığı tələb edir.

*Malik QARAZADƏ,
filologiya elmləri doktoru, professor.*

A.İMANQULİYEVANIN ELMİ YARADICILIĞINDA QƏRB-ŞƏRQ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN TƏDQIQI

Qərb ölkələri ilə Ərəb Şərqi ölkələri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr hələ XVI əsrin sonları, XVII əsrin əvvəllərindən etibarən təcridən formalaşmağa başlamışdır. İlk əvvəllər bu əlaqələr, əsasən, ticarətlə məhdudlaşmış olsa da, sonralar başqa sahələri də əhatə etmişdir.

1798-ci ildə əvvəlcə fransızların, bunun ardınca 1882-ci ildə ingilislərin Misir və Suriyanı işğal etməsindən sonra ərəb ölkələrinə Qərb mədəniyyəti daha da güclü şəkildə nüfuz etməyə başladı. Bu isə ərəb ölkələrindəki ədəbi mühitə təsir etməyə bilməzdi.

Ərəb ölkələri içərisində Misir, Suriya və Livan öz siyasi dirçəlişi və mədəni səviyyəsinə görə digərlərindən seçilirdi. Bu da həmin ölkələrdə milli şüurun nisbətən yüksək sürətlə artması və ictimai-siyasi hadisələrin gedişi ilə bağlı idi. Qərbə inteqrasiya etmək baxımından Livan, xüsusən də onun paytaxtı Beyrut daha irəlində gedirdi. Təsədüfi deyildir ki, yeni ərəb ədəbiyyatının korifeylərindən biri Əmin ər-Reyhani öz doğma şəhəri olan Beyrutu "Avropanın dəmir çərçivəsində Şərq mir-

varisi” adlandırmışdır.

XIX əsrin sonlarında Livanda hökm sürən siyasi repressiyalar, təzyiqlər, iqtisadi böhran və eyni zamanda missionerlərin təbliğatı ziyalıları Qərb ölkələrinə, xüsusən də Şimali Amerikaya mühacirət etməyə məcbur edirdi. Sonralar bu mühacirət daha kütləvi xarakter almağa başlamışdı. Şimali Amerikaya mühacirət etmiş ziyalılar içərisində qabaqcıl gənclərdən Cübran Xəlil Cübran, Əmin ər-Reyhani və Mixail Nüaymə də var idi.

Özünün “Korifei novaoarabskoy literaturı” adlı çox sanballı monoqrafiyasında XIX əsrin sonlarında Livandakı ictimai-siyasi mühiti tarixi dəqiqliklə və elmi dəlillərlə təhlil edən görkəmli tədqiqatçı alim, f.e.d, prof. A.İmanquliyeva Şimali Amerikada yazıb-yaratmış livanlı ziyalılardan Cübran Xəlil Cübran, Əmin ər-Reyhani və Mixail Nüaymənin Qərb-Şərq ədəbi əlaqələrinin yaranmasındakı mühüm rolundan bəhs edir və onların yaradıcılıqlarını istedadlı tədqiqatçı qələmi ilə araşdıraraq, yeni ərəb ədəbiyyatının meydana gəlməsində onların qızğın fəaliyyətini elmi şəkildə işıqlandırır.

Həmin monoqrafiyada müəllif bu üç ziyalının XX əsrin əvvəllərində Şimali Amerikada “Suriya-Amerika ədəbi məktəbi”nin əsasını qoymaqla Qərb-Şərq ədəbi əlaqələrinin inkişafına böyük təkan vermiş olduqlarını bildirərək, onların “məhcər ədəbiyyatı” adlanan yeni bir ədəbiyyatın yaranmasındakı misilsiz əməyini və “Qələmlər birliyi” cəmiyyətinin bu sahədəki xidmətlərini böyük məharətlə açıb göstərmişdir.

A.İmanquliyeva yeni ərəb ədəbiyyatının bu üç korifeyinin həyat və yaradıcılığını diqqətlə araşdıraraq, məhcər ədəbiyyatı ilə bağlı çoxlu yeni nəticələr əldə etmiş, bu sahədə mövcud olan elmi ədəbiyyatı xeyli dərəcədə zənginləşdirmiş və Azərbaycan ərəbşünaslığına, eləcə də, ümumiyyətlə, ərəbşünaslıq elminə yeni töhfələr vermiş və yeni nəfəs gətirmişdir.

Шихалибейли З.Э.

кандидат филологических наук.

РАЗВИТИЕ АРАБСКОЙ ФИЛОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Всестороннее и довольно успешное развитие арабской филологии в Азербайджане было предопределено многовековыми связями и контактами с арабоязычными странами, начиная с периода зарождения ислама вплоть до наших дней.

Еще со времен появления ислама арабы, умело используя экономическую и политическую отсталость соседних государств в течение двадцати лет захватили большие территории, принадлежащие государствам, входившим в состав Византийской империи и положили конец независимой политике Ирана.¹ Позже, завладев Закавказьем и Средней Азией, они создали Империю. Эта политика арабов проводилась, несомненно, под лозунгом распространения ислама и подчинения всех единому богу-Аллаху, и принятия священной книги мусульман - Ко-

¹ Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский Халифат в раннее средневековье. М., 1966, стр.140.

рана. Арабский язык с появлением Корана и распространением ислама стал очень скоро языком общения, языком науки и выразителем культурных достижений во многих странах мусульманского Востока.¹

Традиции, заложенные в раннее средневековье нашли свое продолжение в творчестве арабоязычных азербайджанских ученых последующих столетий.

Азербайджанским ученым-арабистам конца XX - начала XXI веков несомненно принадлежит большая заслуга в изучении исторических, культурных и литературных взаимосвязей азербайджанского народа со странами арабского Востока.

В этой связи следует отметить немаловажную роль факультета востоковедения Азербайджанского Государственного Университета, который был основан в 1922 году и являлся центром подготовки молодых национальных кадров, способных продолжить имеющиеся традиции и создать качественно новую школу. Однако к большому сожалению, на протяжении более чем трех последующих десятилетий данный факультет подвергался частым реформам и не мог в достаточной степени осуществить задуманное. Тем не менее его можно считать первой школой подготовки востоковедных кадров в республике. Окончательно восточный факультет Азербайджанского Государственного Университета был сформирован в 1957 году. На этом этапе работа в области арабистики ограничивалась, главным образом, подготовкой

кадров по изучению основ арабского языка, и в более поздний период подготовкой переводчиков для работы в арабских странах. Однако арабистика (также, как и востоковедение в целом) как специальная отрасль востоковедной науки получила свое особое развитие лишь после создания в 1958 году в системе Академии Наук Азербайджана Института востоковедения.

В период между 50-60-ми годами XX столетия наблюдается резкий подъем национально-освободительного движения в странах арабского Востока. Стали налаживаться культурные, дипломатические, торговые связи между бывшим СССР и арабскими странами, что, естественно, требовало большого числа специалистов как в области арабского языка, так и арабоязычной культуры. Это и было основным толчком для развития арабистики в стране в общем и в Азербайджане, в частности.

В 1976 году в Институте востоковедения, благодаря плодотворной научной деятельности Имангулиевой А.Н., группа, в которую входили литературоведы-арабисты преобразовывается в отдел арабской филологии, руководство которым было поручено Аиде ханым. Отдел арабской филологии включает в себя всех арабистов-филологов (языковедов и литературоведов) Института.

К сожалению, в рамках одной научной статьи невозможно охватить научную деятельность всех арабистов. Исходя из этого, мы ограничились основными научными исследованиями ведущих ученых-специалистов в области

* Для более подробной информации см. Оруджева Л.М., Шихалибебли З.Э. "Развитие арабской филологии в Азербайджане" - Б., 2004 г.

1. См. Фильштинский И.М. История арабской литературы V- нач. X в., М., 1985, стр.8.

арабской литературы Института востоковедения.*

Со дня основания отдела и до конца своей жизни А.Н.Имангулиева была его бессменным руководителем. В 1991 году Аида ханум Имангулиева стала директором Института востоковедения и оставалась на этой должности до конца своих дней. Нет сомнения в том, что с ее именем связано создание в Азербайджане школы арабистов-литературоведов. Под ее руководством было защищено большое число кандидатских диссертаций, изданы книги, монографии, охватывающие различные области арабской литературы. Для современной азербайджанской науки эти труды явились первыми шагами в изучении литературы арабского Востока. Надо сказать, что период с 1977 года до начала 90-х годов явился для отдела арабской филологии периодом подъема научной активности. Под руководством Имангулиевой А.Н. проводились конференции, научные семинары по актуальным вопросам арабской филологической науки. Поддерживались тесные связи с востоковедными центрами бывших союзных республик, происходил обмен опытом между арабистами всего бывшего Союза. Все это порождало многочисленные научные дискуссии, в результате которых на свет появились фундаментальные труды по арабской литературе.

Имангулиева А.Н. была первой женщиной, получившей ученую степень доктора наук и звание профессора в области арабской филологии.

Сотрудниками отдела арабской филологии к.ф.н. Оруджевой Л. и к.ф.н. Шихалибейли З. была подготовлена к печати и издана в 2004 году книга под названием "Развитие арабской филологии в Азербайджане", которую авторы посвятили светлой памяти Аиды ханум Имангу-

лиевой. Как было отмечено выше, азербайджанские ученые-филологи во главе с профессором Имангулиевой А.Н. изучали глобальные проблемы, отражающие литературу арабских стран. Так, в книге Имангулиевой А.Н. "Ассоциация пера" и Михаил Нуайме" исследуется история возникновения арабской эмигрантской литературы, в частности, история литературного объединения 20-х годов XX века "Ассоциация пера", созданного арабскими писателями-эмигрантами в Нью-Йорке.

Большая часть книги посвящена одному из основоположников "Ассоциации пера", прогрессивному ливанскому писателю Михаилу Нуайме (1889-1988). Именно на примере его творчества можно оценить влияние русской классической литературы и передовой революционно-демократической мысли на мировоззрение членов "Ассоциации пера". В отдельной главе исследуется новеллистика М.Нуайме, влияние русского писателя А.П.Чехова на становление Нуайме-новеллиста, выявлено новаторство Нуайме в художественном методе.

Вторая книга Имангулиевой А.Н. под названием "Джубран Халил Джубран"² была посвящена творчеству видного представителя эмигрантской литературы и вышла в свет в 1975 году в г.Баку. В этом исследовании автор прослеживает процесс плавного перехода от сентиментализма к романтизму, а также дальнейшее развитие романтического метода в произведениях Джубрана Халила Джубрана.

1. Имангулиева А.Н. "Ассоциация пера" и Михаил Нуайме. М., изд-во "Наука", 1975г.

2. Имангулиева А.Н. Джубран Халил Джубран. Б., 1975г.

Последняя книга Имангулиевой А.Н. “Корифеи новоарабской литературы”¹ - это весомый вклад в изучение арабского литературоведения. Она представляет собой специальное исследование, посвященное изучению связей новой арабской литературы с достижениями других литератур: “Творчество писателей “сиро-американской школы” явило пример неординарной ситуации - в зоне ее контакта оказались три разные традиции: “озерной школы”, американского трансцендентализма и критического реализма русской литературы”². Изучение творчества трех видных представителей новой арабской литературы не только на общем фоне развития национальной литературы, но и в тесных связях с достижениями других литератур подключает новую арабскую литературу в общий процесс мировой литературы.

Основная цель этого фундаментального исследования, как указывает сама автор книги - это “выявление и осмысление закономерностей, характеризующих процесс рецепции опыта инациональной литературы литературой воспринимающей, в данном случае “сиро-американской школой”, которая при этом фактически переходит на другой, стадиально более продвинутый уровень развития, формирует новый для национальной литературной традиции творческий метод...”³.

Следует отметить, что книга Имангулиевой А.Н. “Корифеи новоарабской литературы” явилась важной вехой в изучении новой арабской литературы. Книга включает в

1. Имангулиева А.Н. Корифеи новоарабской литературы. Б., 1991.

2. Там же, стр. 7.

3. Там же, стр. 8.

себя подробную историю возникновения проблемы - создание в Ливане ряда литературных, общественных, научных организаций, роль периодической печати, причины эмиграции значительной части населения Ливана в конце XIX в. в США, в Нью-Йорк. В этой связи выявляется роль обновителей арабской литературы - представителей “сиро-американской школы”.

Значение творческой деятельности этих писателей заключается в том, что они по новому восприняли и трансформировали этические и художественные ценности европейской и американской литературы, синтезировали их достижения с лучшими национальными традициями. “Благодаря деятельности этих писателей арабская литература в начале XX века смогла преодолеть былую замкнутость в рамках региональной общности и активно включиться в мировой литературный процесс”¹ - пишет Имангулиева А.Н. В книге также просматривается проблема синтеза западных и восточных традиций в практике “сиро-американской школы”, проблема специфики рецепции представителями этой школы западно-европейского и американского романтизма и русского критического реализма проблема эволюции творческого метода в их произведениях.

Книга Имангулиевой А.Н. “Корифеи новоарабской литературы” представляет собой неопределимый вклад в изучение арабской литературы, является ярким свидетельством того, что востоковедение в Азербайджане находится в развитии.

1. Имангулиева А.Н. Там же, стр.7.

Одним из первых выпускников факультета востоковедения 60-х годов был покойный профессор Махмудов Малик Рагим оглы. Его перу принадлежат три фундаментальные монографии: "Жизнь и творчество Хатиба Табризи" (Баку, 1972г), "Пешком от Табриза до Шама" (Баку, 1982), "Арабоязычные поэты и литераторы Азербайджана VII-XIIвв." (Баку, 1983г). В первой книге автор широко освещает жизнь и творчество, а также литературно-теоретические взгляды известного азербайджанского литературоведа XI века Хатиба Табризи. На основе обширного фактического материала М.Махмудовым была научно обоснована незаменимая роль Хатиба Табризи в истории литературной мысли Востока. В другой работе ученого "Арабоязычные поэты и литераторы Азербайджана VII-XIIвв." впервые в востоковедной науке исследованы зарождение, развитие и формирование арабоязычной литературы в Азербайджане, роль и место азербайджанских авторов в развитии арабо-мусульманской культуры в средние века.

В этой связи следует отметить монографию профессора Бахшалиевой Г.Б. "Книга песен" Абу л-Фараджа ал-Исфахани и классическая азербайджанская литература¹, которая посвящена исследованию проблемы арабо-азербайджанских литературных взаимосвязей на основе материала, представленного знаменитой арабской поэтической антологией "Книга песен" Абу л-Фараджа ал-Исфахани, и где прослеживается идейная и художественная эво-

1. Бахшалиева Г.Б. "Книга песен" Абу л-Фараджа ал-Исфахани и классическая азербайджанская литература. Б., 1998г.

люция сюжета о Лейли и Меджнуне в азербайджанской литературе (на примере односюжетных поэм Низами, А.Марагаи, Физули, А.Ширази, Хагири, Накама и др.) через призму сказания о Меджнуне по "Книге песен" как инварианта всех последующих его модификаций. В монографии также дается общая характеристика "Книги песен" как выдающегося памятника средневековой арабской культуры, определяются основные принципы его составления, дается структурный анализ исследуемого сюжета в изображении ал-Исфахани.

Исследования в области арабской литературы, ее проблем и перспектив в Институте востоковедения, прежде всего, непосредственно связаны с жизнью арабского Востока в современных условиях. Ряд работ посвящен изучению процесса становления и развития гражданских, антиимпериалистических мотивов, разоблачению внутренней реакции и иноземных поработителей, теме женской эмансипации, классовых противоречий, теме борьбы за мир в современной литературе Египта, Сирии, Ливана, Ирака и Палестины.

Данные проблемы изучаются на материале оригинальных произведений прогрессивных писателей и поэтов арабских стран.¹

Немалая заслуга в деле изучения творчества видных арабских прозаиков и поэтов принадлежит таким ученым, как д.ф.н. Гамбарли М.Г. и д.ф.н. Джафаров В.А. Гамбарли М.Г. является автором ряда монографий и большого

1. Оруджева Л.М., Шихалибейли З.Э. Развитие арабской филологии в Азербайджане. Б., 2004., стр.68-69.

числа научных статей как по египетской поэзии, так и по другим аспектам арабской литературы. Монография Гамбарли М.Г. "Тюрки в арабских художественно-литературных источниках"¹ представляет собой результат длительного поиска и научного исследования в арабской художественной литературе внешнего и внутреннего мира такого феномена, как тюрки. В работе для более подробного раскрытия темы дается широкий анализ новоарабской (египетской, иракской) поэзии.

Монография Джафарова В.А. "Неоклассическая поэзия в Ираке"² посвящена изучению течения неоклассицизма в поэзии Ирака конца XIX - начала XX веков, прошедшего свой сложный и неординарный путь.

В поэзии неоклассицизма в Ираке с самых истоков своего зарождения отражалась реальная жизнь арабского народа, проводилась непримиримая борьба против внутренней реакции и невежества. Неоклассическая поэзия Ирака отражала борьбу прогрессивных сил страны за национальную независимость иракского народа, образование, эмансипацию женщин и другие общественно-политические принципы свободолюбия.

Перу Джафарова В. А. принадлежит ряд монографий и статей, опубликованных как на страницах республиканских научных журналов, так и за пределами республики - в Анкаре, Ираке, Москве. Следует также отметить, что Джафарову принадлежат переводы стихов,

1. Гамбарли М.Г. Тюрки в арабских художественно-литературных источниках. Б., 1998 (на азерб.яз.)

2. Джафаров В.А. Неоклассическая поэзия в Ираке. Б., 1998 (на азерб.яз.).

повестей и романов с арабского языка.

Существенный вклад в развитие арабистики вносит подготовленная филологами Института востоковедения серия сборников "Вопросы арабской филологии" и "Вопросы восточной филологии". Научные труды - статьи и монографии филологов-арабистов Института получили широкое распространение как внутри республики, так и в ближнем и дальнем зарубежье.

*Yusif RÜSTƏMOV,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor.*

**ŞƏRQ-QƏRB:
SİVİLİZASİYALARIN DİALOQU
QAÇILMAZDIR**

Elmi ədəbiyyatda sivilizasiya anlayışı müxtəlif mənalarda işlədilir. Bu anlayışı həm mədəniyyətin sinonimi, həm də nə isə onun əksi kimi izah edirlər. Eyni zamanda çox hallarda sivilizasiya anlayışı konkret cəmiyyəti xarakterizə etmək üçün işlədilir. Məsələn, Qədim Misir, Bizans, ərəb, türk, İran və b. sivilizasiyalar.

XX əsrdə sivilizasiya problemi xüsusi maraq doğurdu, müxtəlif fikirlər irəli sürüldü. Bir çoxları dini mədəniyyətin və sivilizasiyanın əsası hesab edirlər. Məsələn, ingilis alimi A.Toynbi göstərir ki, indiki dövrdə beş sivilizasiya mövcuddur: Qərb, Şər-q-pravoslav, islam, hind və Uzaq Şər-q sivilizasiyaları. Onun dediyinə görə, XX əsrə qədər mövcud olmuş çoxsaylı sivilizasiyalardan yalnız dinə əsaslanan yuxarıdakılar yaşaya bilmişlər.

Alman alimi O.Şpenqler "Avropanın qürubu" kitabında göstərir ki, Qərbi Avropa mədəniyyətinin çiçəklənməsi sona çatdı və sivilizasiya fazasına daxil oldu, elə buna görə də nə mədəniyyət, nə də incəsənət sahəsində heç bir orijinal

şey verə bilməz. Yenilik işığından, yüksək bədii və metafizik məhsuldarlıqdan məhrum olan təmiz eksponensial fəaliyyət əsri başladı. Tənəzzül davam edir. O.Şpenqlərə görə, mədəniyyətin süqutu və deqradasiyası olan sivilizasiyada insanın mənəvi fəaliyyəti əşyavi-texniki formalar tərəfindən cansızlaşdırılır və əzilir.

Sivilizasiyaların əvvəlcə harada - Qərbdə, yoxsa Şərqdə yaranması daimi mübahisə mövzudur. Bu mənada alman filosofu K.Yaspersin "təməl vaxt konsepsiyası" böyük maraq doğurur. Onun fikrincə, sivilizasiya Şərqdə və Qərbdə, təxminən, eyni vaxtda meydana gəlir. Yaspers b.e.ə. 800-cü ildən 200-cü ilə qədərki dövrü "təməl vaxt" adlandırır. Onun fikrincə, sivilizasiyanın sonrakı inkişafını məhz həmin vaxt müəyyənləşdirmişdir. Yaspersə görə, həmin dövrdə dünya mədəniyyətinin "üç yuvası"nda tamamilə yeni dəyərlər irəli sürən dini-etik təlimlər meydana gəlir. Həmin dəyərlər o qədər dərin və universaldır ki, bu gün də öz aktuallığını itirməyib. Aralıq dənizinin şərq tərəfindəki bölgədə (Qərbin başlanğıcı) Fələstin peyğəmbərləri, Zərdüş, yunan şairləri, filosofları və tarixçilərinin təlimləri; Hindistanda Buddanın nəsihətləri; Çində daosizm və konfusiçilik. Yunan-yəhudi ənənələri əsasında yaranan Qərb mədəniyyətini başqa qədim Şərq mədəniyyətlərinə qarşı qoyan M.Veberdən fərqli olaraq Yaspers qədim dünya mədəniyyətinin "üç yuvası"nın hamısı üçün bir ümumi təməl vaxtın eyni dərəcədə əhəmiyyətli olması fikrini əsaslandırdı.

Amerika politoloqu S.Hantiqtonun "Sivilizasiyaların toqquşması və dünya qaydasının dəyişdirilməsi" kitabı (1996) dünyada böyük maraq doğurdu. Müəllif göstərir ki,

"Qərbi Qərb edən" bunlardır - klassik irs: yunan fəlsəfəsi və rasionalizm, Roma hüququ, latın dili və xristianlıq; dini və dünyəvi hakimiyyətlərin ayrılması; qanunun hökmranlığı; sosial plüralizm və vətəndaş cəmiyyəti; nümayəndəli hakimiyyət; fərdiyyətçilik. Qərb sivilizasiyasını unikal, lakin universal hesab etməyən Hantiqton göstərir ki, məhz buna görə də bu sivilizasiya dünyanın yerdə qalan hissəsi üçün yaramır. Onun fikrincə, sivilizasiyaların toqquşması zəruridir.

Biz hesab edirik ki, sivilizasiyaları belə kəskin şəkildə bir-birinə qarşı qoymaq olmaz. İndiki qloballaşma dövründə müxtəlif sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi və dialoqu zəruri tarixi prosesdir.

Bir sıra Qərb alimləri sivilizasiyaların bir-birindən keyfiyyətə fərqləndiyini əsas götürərək sübut etməyə çalışırlar ki, qlobal miqyasda bütün böyük münaqişələrin əsas səbəbi sivilizasiyalar arasındakı antaqonizmdir. Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi də belə meydana gəlir.

Yeni dövrdən başlayaraq Qərbi Avropa ölkələri bütün sahələrdə yüksək inkişaf səviyyəsinə nail oldular. Burada elm və mədəniyyət durmadan inkişaf edir, sosial-siyasi həyatda demokratik proseslər başlayır. Bir vaxtlar elm və mədəniyyət sahəsində Qərbdən çox irəlində olan Şərq ölkələri geri qalır, Qərb öz iradəsini bütün dünyaya qəbul etdirməyə çalışır. Bütün bunlar xüsusi mövzunun predmetidir. Burada isə biz müasir real gerçəklik haqqında mövzumuz çərçivəsində qısa və ümumi məlumat vermək istəyirik.

XVIII-XIX əsrlərdən başlayaraq Şərq ölkələri yeni Qərb sivilizasiyasını öyrənməyə maraq göstərir və dövrün qabaqcıl adamları Qərbin mənəvi-əxlaqi dəyərlərinə to-

xunmadan onun elm və texnikasını qəbul etməyin yollarını axtarmağa çalışırlar. Bu proses indiyə qədər davam edir. Sonralar Qərbin demokratiya prinsiplərinin, siyasi-hüquqi sistemlərinin qəbul edilməsi vəzifəsi irəli sürüldü. Olduqca çətin bir problem ortaya çıxdı: necə etmək lazımdır ki, öz dinini, milliyyətini itirmədən Qərb sivilizasiyası qəbul edilsin. Bu mövzu da olduqca geniş olduğu üçün biz burada bir neçə misal gətirməklə kifayətlənəcəyik.

Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məmmədəmin Rəsulzadə, sonralar Türkiyədə Ziya Göyalp islamçılıq, türkçülük, qərbçilik adlanan fikir cərəyanlarını birləşdirib ümumi məxrəcə gətirməyə çalışdılar. Z.Göyalp “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” şüarında heç bir ziddiyyət olmadığını göstərirdi. O deyirdi ki, sosiologiyaya əsaslanaraq belə demək olar: “Millətini tanı, ümmətini tanı, sivilizasiyanı tanı”.

Öz milli və dini ənənələrini saxlamaq şərti ilə Avropa mədəniyyətini mənimsəmək prosesi, demək olar ki, bütün dünyada gedir. Məsələn, bu yolla gedən Yaponiya, Cənubi Koreya, Tayvan və b. ölkələr dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsinə yüksəlmişlər. Yaponiya Qərbin nəinki elm və texnologiyasını, hətta demokratik dəyərlərini də mənimsəyib inkişaf səviyyəsinə görə faktiki olaraq dünyanın ikinci ölkəsinə çevrilib. Bununla yanaşı, Yaponiya öz milli ənənələrindən və dinindən imtina etmir.

Bütün dünyada çox qəribə, ilk baxışda paradoksal vəziyyət yaranıb. Yüksək texnologiya, kompüterləşmə o dərəcəyə çatıb ki, onlar nəinki elm və istehsala, hətta insanların şəxsi həyatına daxil olaraq həyat tərzini müəyyənləşdirir, əsrlərcə formalaşmış ənənələri sıradan çıxarır. “Tex-

nogen sivilizasiya”, “texnosfera” və başqa anlayışlar yaranıb.

Texnogen sivilizasiyanı inkişafın ən yeni tipi hesab edən alimlərin fikrincə, bu sivilizasiyanın meydana gəlməsi ilə əlaqədar mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri kəskin şəkildə güclənib. Yeni texnologiyayı, elmi, təhsil sistemini mənimsəmək ilə əlaqədə olan modernləşmə prosesi tradision mədəniyyətlərin təməl dəyərlərinin transformasiyasını yaratdı. Doğrudur, bu proses nəticəsində ənənəvi mədəniyyətlər sarsıldı, bir çox cəmiyyətlər texnogen inkişaf yoluna keçdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, tradision mədəniyyət dəyərlərinin çoxu transformasiyaya uğrasa da, tamam sıradan çıxmadı, əksinə, texnogen sivilizasiyanın inkişafına köməkçi oldu (məsələn, Yaponiyada).

Son vaxtlar “hipermodernizm” və yaxud “texnos” termini meydana gəlib. Hiper (fövqəl, həddən artıq) modernizmə postmodernizm də deyilir. Texnikanın fəaliyyət vasitəsindən substansiyaya çevrilməsi ilə yeni, elə bil ki, mədəniyyətin yerinə keçən bir dünya - Texnos yaranır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları göstərir ki, Texnos başqa sahələr (məsələn, texnosfera) ilə yanaşı sadə sfera deyil, məhz hər sahəyə nüfuz edən bir şeydir. Tarix terminlərində cəmiyyət vektor boyu hərəkət kimi ifadə edilir: tradision-industrial-postindustrial (texnotron) cəmiyyətlər. Mədəniyyət terminlərində cəmiyyət realizmdən modernizmə və post (hiper) modernizmə çevrilir. Təkamül bütövlükdə min illərlə vəhşilik və barbarlıqdan, sonra isə əsrlərlə mədəniyyət və sivilizasiyadan keçir. İndi isə biz informasiya və texnika dövrünə daxil oluruq.

Hipermodernizm (texnos) nəzəriyyəsinin təmsilçiləri

sübut etməyə çalışırlar ki, əgər təbiət naturalizm, mədəniyyət modernizmdir, Texnos hipermodernizmdir. Təbiət artıq keçmiş, baş vermiş Varlıqdırsa, mədəniyyət indiki dövrdə baş verən proses - Yaranmadırsa, Texnos - gələcəyin layihəsidir, yaradıcılıqdır. Beləliklə, mədəniyyət, bu nəzəriyyəyə görə, öz vəzifəsini yerinə yetirərək meydanı tərk edir və yerini Texnosa verir.

Biz hesab edirik ki, hipermodernizm (texnos) nəzəriyyəsinin təmsilçiləri ifrata varır, texnologiyayı substansiya-ya çevirməklə insanı, onun idrakını tamamilə ondan asılı edir. Nə qədər çox, müxtəlif, dolaşq terminlər quraşdırılsa da, onların hamısı artıq formalaşmış, nisbətən sabit olan sivilizasiya anlayışına daxil edilməlidir. Belə yüksək dərəcədə inkişaf etmiş sivilizasiya isə milli sərhədləri aşıb ümumdünya amilinə çevrilir.

Nəinki yalnız elmsünaslıqda, elm və texnikanın fəlsəfəsində, hətta politologiya, sosiologiya, siyasi-hüquqi təlimlər, iqtisad elmləri və başqa sahələrdə də "texnogen sivilizasiya"ya uyğun olaraq, yeni anlayışlar meydana gəlir. Bu proses yüksək dərəcədə inkişaf etmiş ölkələrdə başlayır və tədricən bütün dünyaya keçir. Daha yüksək inkişaf səviyyəsinə çatan sivilizasiyalar tradision mədəniyyətləri sıxışdırır, zəiflədir. Lakin tamamilə aradan qaldıra bilmir. Bu heç mümkün də deyil. Mənəvi-əxlaqi ənənələr daha çox müqavimət göstərir. Dəyişikliklər birinci növbədə elmi-texniki və sosial-siyasi, hüquqi sahədə baş verir. Dünya dövlətlərinin mütləq əksəriyyəti Qərb modellərinə uyğunlaşmağa çalışırlar. Milli, dini, regional ənənələr bu prosesə ciddi müqavimət göstərir. Yeni dəyərlərin qəbul edilməsi, məsələn, demokratikləşmə prosesi çox çətinliklərlə qarşılaşır.

Qərb artıq demokratiya yolunu klassik mənada çoxdan keçib. İndi əvvəlki anlayışlar modernləşdirilir, tamamilə yeni modellər irəli sürülür, sosial-siyasi və iqtisadi inkişafın yeni yolları axtarılır. Bütün bunlar praktiki fəaliyyətdə öz əksini tapır. Şərq ölkələrinin çoxu isə Qərbə uyğunlaşmaq istəyir, onun dəyərlərini mənimsəməyə çalışır. Bu da çox vaxt istənilən nəticəni vermir. Lakin bu proses artıq başlayıb, çətinliklə olsa da davam edir.

XX əsrin axırlarında Qərbi Avropada, Şimali Amerika və Yaponiyada geniş yayılmış siyasi cərəyanlar - neokonservativizm, neoliberalizm, sosial-demokratiya və s. Şərq ölkələrinə də daxil olmağa başlayıb. Bu ölkələrin ictimai fikirində siyasi həyatın demokratikləşməsi, ümumiyyətlə, sosial-siyasi və iqtisadi inkişaf haqqında müxtəlif baxışlar formalaşmışdır. Bəziləri milli varlığı və yaxud dini siyasətin ən mötəbər əsası hesab edir, başqaları daha çox utopizmə meyl göstərərək sosial mahiyyətdən məhrum olmuş birbaşa demokratiyanın qurulmasını irəli sürür; digərləri sosial simbioz əsasında demokratik və avtoritar idarə formalarının birləşdirilməsini təklif edir; siyasi demokratiyanı sosial-iqtisadi islahatlar yolu ilə möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək variantı; dövlətin demokratik formaları ilə əhalinin əsas hissəsinin hüquqsuzluğu arasındakı fərqi inqilabi yolla aradan qaldırmaq tərəfdarları, siyasi demokratiya naminə üsyan qaldırıb köklü sosial-iqtisadi dəyişikliklərə yol açmaq istəyənlər; bəzi müsəlman ölkələrində "islam sosializmi" yolunu təklif edənlər; formal partiya plüralizmini təbliğ edənlər. Lakin bu plüralizmin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə onun həyata keçirilməsi əsl parlament quruluşunun, konstitusiyaya təminatının,

real hakimiyyət bölgüsünün olmaması şəraitində qeyri-real olur.

Sovet İttifaqı dağılıandan sonra yeni yaranan müstəqil dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikası keçid dövrünü yaşayır. Məsələn, Azərbaycanda Avropa standartlarına uyğun yeni Konstitusiyə fəaliyyət göstərir, yeni müasir qanunlar qəbul edilir, respublika Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvüdür. Azərbaycanın Avropaya inteqrasiya olunması, onun müasir Qərbi sivilizasiyasının dəyərlərini qəbul etməsi heç də Azərbaycanın öz milli və dini varlığından imtina etməsi deyil. Azərbaycanın tutduğu bu yolu ümummilli lider Heydər Əliyev müəyyən edib və prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

*Dünyamalı VƏLİYEV,
iqtisad elmləri namizədi*

AZƏRBAYCAN ŞƏRQŞÜNASLIĞININ QADIN ULDUZU

Aida İmanquliyevanın yetişdiyi elmi mühit

Azərbaycanda şərqşünaslıq elmi özünün dərin tarixi kökləri, dünyaşöhrətli alimləri ilə ictimai elmlərin öncül sıralarında durur. Bu elm sahəsinin tarixi şöhrəti haqqında hələ sovet dövründə nəşr edilmiş Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında qeyd edilmişdir: “Azərbaycanın qədim və orta əsr alim və filosoflarının yaratdıqları əsərlər dünya şərqşünaslıq elminin qiymətli mənbələrindən sayılır”.

Sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan dərhal sonra, 1920-ci ilin sentyabrında Bakıda Şərq xalqlarının I qurultayının və 1926-cı ilin əvvəllərində türkoqların I Ümumittifaq qurultayının keçirilməsi siyasi məqsədlər daşıyaraq, Azərbaycanın Şərqdə tutduğu strateji mövqedən irəli gəlirdi. Bu həm də hələ çoxdan Azərbaycanın Şərqdə bir elmi mərkəz rolunu oynaması, şərqşünaslıq elminin zəngin tarixi bazası ilə də əlaqədar idi. Tamamilə aydındır ki, bu və digər tədbirlər Azərbaycanda şərqşünaslıq elminin yeni mərhələyə

keçməsinə yol açdı. 1922-ci ildə ADU-da şərqşünaslıq fakültəsi açıldı, 1954-cü ildə Azərbaycan EA Tarix İnstitutunda Xarici Şərq ölkələrinin tarixi şöbəsi yaradıldı. 1958-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəzdində müstəqil elmi-tədqiqat mərkəzinin - Şərqşünaslıq İnstitutunun yaradılması elmin bu sahəsinin inkişafının daha da sürətlənməsinə güclü təkan verdi.

Şərqşünaslıq İnstitutuna rəhbərlik etmiş akademiklər - Əbdülkərim Əlizadə, Həmid Araslı, Əlisöhbət Sumbatza-də və Ziya Bünyadov Şərq xalqlarının tarixi, dilləri, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası, fəlsəfi və ictimai fikri, mənəvi mədəniyyəti haqqında apardıqları ciddi elmi tədqiqatları ilə bütün dünyada Azərbaycan şərqşünaslığına şöhrət qazandı-rıb, bu elm sahəsinin inkişafına misilsiz xidmətlər gös-tərdilər. Ensiklopedik biliyə malik, yüksək erudisiyalı pro-fessorlardan Əkrəm Cəfər, Rüstəm Əliyev, Şahin İbrahi-mov, Əbdülhüseyn Ağahi, Rauf Seyidov, Böyükəğa Hü-seynov, Məmmədəğa Sultanov və bir çox başqaları (insti-tutda həmin dövrdə 18 elmlər doktoru işləyirdi) əsl elm fə-dailəri, gənclər üçün tükənməz bilik xəzinəsi idilər. Onlar-la bir mühitdə işləmək, elmi axtarışlar aparmaq şərəfli ol-maqla yanaşı, həm də məsuliyyətli idi.

Öz populyarlığı ilə respublikamızda xüsusi yer tutan şərqşünaslıq elminə 60-70-ci illərdə gələn gənclər, sözün əsl mənasında, elmi xəzinəyə daxil olur və adı çikilən dün-ya şöhrətli alimlərin başçılığı ilə yaradılmış sağlam elmi-pedaqoji mühitdə yetişir, elmin zirvələrinə doğru irəliləyir-dilər. Dünya şöhrətli alimlərin yaratdıqları yaradıcılıq mü-hitindən faydalanaraq, elmi nailiyyətlər əldə etmək həm asan, həm də olduqca çətin idi. Çünki bu yaradıcılıq mühi-

ti tələbkar bir mühit idi. Bu elm fədailərinin tutduqları elmi zirvələrə doğru irəliləmək yüksək istedad və gecəli-gün-düzlü gərgin əmək tələb edirdi.

Bir sıra Şərq və Qərb dillərini mükəmməl bilən, çox vaxt xaricdə təcrübə keçən bu gənclər öz tədqiqatlarını həmin dillərdə yazılmış ilkin mənbələr əsasında aparır, Moskva və Sankt-Peterburqun məşhur şərqşünaslıq mərkəzlərində təhsil alır, təcrübə keçir, dünya şöhrətli şərqşünasların rəhbərliyi ilə dissertasiya müdafiə edirdilər.

Şərqşünaslıq elminin zirvəsinə doğru

Belə gənclərdən biri də Aida İmanquliyeva idi. Onun təhsil alması və elmi fəaliyyətə başlaması məhz belə bir qaynar mühitə təsadüf edir. ADU-nun (indiki BDU) şərqşünaslıq fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirən gənc Aida özü üçün şərəfli, həm də olduqca çətin bir yol seçdi - elm yolunu. O, 1966-cı ildə 28 yaşında SSRİ EA Şərqşünaslıq İnstitutunda "Qələmlər birliyi" və Mixail Nüaymənin onun yaradılmasında rolu" adlı aktual bir mövzuda institutun aparıcı mütəxəssislərinin yüksək qiymətləndirdiyi namizədlik dissertasiyasını müdafiə etdi. Ərəbşünas Vilayət Cəfərovun fikrincə, Aida xanımın özünə seçdiyi və ömrünün axırına qədər axtarışlar apardığı "ərəb məhcər ədəbiyyatı ərəb ədəbiyyatının nəinki şərqşünaslar, hətta ərəb ədəbiyyatçılarının özlərinin belə tədqiqatı ilə az məşğul olduqları bir sahə idi".¹

1. Aida İmanquliyeva. Dünya deyilən sənmişsən...İstanbul, 2002, s.39.

Aida xanım 1966-cı ildə filologiya elmləri namizədi kimi Bakıya dönərək AEA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunda elmi yaradıcılığını davam etdirdi və ömrünü bu sahənin inkişafına həsr etdi. Özünün nadir istedadı, əməksevərliyi ilə seçilən və hamı tərəfindən sevilən Aida xanım elmin daşlı-kəsəkli yolları ilə Azərbaycan şərqsünaslığının zirvəsinə doğru yüksəlməyə başladı. Bu möhtəşəm elm mərkəzində kiçik elmi işçi (1966) kimi işə başlayan Aida xanım 1972-ci ildə institutda “Ərəb ədəbiyyatı” qrupunun rəhbəri, 1976-cı ildə isə yenidən yaradılmış “Ərəb filologiyası” şöbəsinin müdiri olmuşdur. Elmi vəzifə və rütbələrin pillələri ilə sürətlə irəliləməsi onun gərgin əməyinin, gecə-gündüz apardığı elmi axtarışların bəhrəsi idi. 1975-ci ildə onun iki monoqrafiyası nəşr edildi:

1. “Qələmlər birliyi” və Mixail Nüaymə” adlı birinci monoqrafiya namizədlik dissertasiyası əsasında hazırlanmış, SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutu tərəfindən çapa tövsiyə edilmiş və Moskvada “Şərq ədəbiyyatı” nəşriyyatında çap edilmişdir. Kitabı yüksək dəyərləndirən moskvalı alim İ.E.Bilik qeyd edirdi: “Aida xanımın kitabı müasir ərəb ədəbiyyatına güclü təsir göstərən mühacirətdə yaşayan ərəblərin ədəbiyyatı kimi mühüm və maraqlı hadisəyə həsr olunmuşdur. Bu əsər sovet ərəbsünaslığında A.E.Krımski və İ.Y.Kraçkovskidən sonra, əslində, ilk ciddi işdir”¹.

2. “Cübran Xəlil Cübran” monoqrafiyası isə Bakıda 1975-ci ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş və ərəbsünas alimlər tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

1. Yenə orada, s. 47.

Yorulmaq bilmədən elmi axtarışlar aparan, şərqsünaslıq elmini var gücü ilə inkişaf-etdirən Aida xanım dünyanın müxtəlif elmi jurnallarında 70-dən çox sanballı məqalə çap etdirir, doğma Azərbaycanı Moskva, Kiyev, Poltava, Sankt-Peterburq, Hamburq, Halle və s. şəhərlərdə keçirilmiş elmi forumlarda ləyaqətlə təmsil edirdi. Məhsuldar fəaliyyəti nəticəsində o, dünya şərqsünaslıq elminin zirvələrinə doğru irəliləyir və Azərbaycan şərqsünaslığının qadın ulduzuna çevrilirdi.

Onun uzun illər apardığı elmi axtarışlarının məntiqi nəticəsi 1989-cu ildə Tbilisidə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiyanı böyük müvəffəqiyyətlə müdafiə etməsi oldu. Həmin dissertasiya əsasında hazırlanmış “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” adlı monoqrafiyanın 1991-ci ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap olunması Azərbaycan şərqsünaslığında əlamətdar bir hadisə kimi qarşılandı. Kitab yaxın və uzaq ölkələrin şərqsünasları arasında böyük əks-səda doğurdu. Onun haqqında çoxlu ürəkaçan məqalələr və rəylər çap olundu. Bu tədqiqatların böyük elmi əhəmiyyəti və orijinallığı həmişə xüsusi qeyd edilirdi.

Məharətli elm təşkilatçısı

Görkəmli tədqiqatçı olan Aida İmanquliyeva eyni zamanda yüksək elmi-təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik idi. Bu qabiliyyət özünü uzun illər “Ərəb filologiyası” şöbəsində müdir olduğu dövrdə göstərmişdi. Bütün bunların nəticəsində o, 1988-ci ildə zəngin və mənalı ömrünün 35 ilini sərf etdiyi doğma Şərqsünaslıq İnstitutuna elmi işlər üzrə direktor müavini, 1991-ci ildə isə direktor təyin edildi. Bu, Aida xa-

nımın çoxillik elmi fəaliyyətinə verilən yüksək qiymət idi. O, bu işin məsuliyyətini bütün varlığı ilə dərk edirdi. Adlı-sanlı bu elm məbədinin zəngin ənənələrini yaşatmaq və daha da inkişaf etdirmək lazım idi. İnstitutun yeni strukturu hazırlanmalı, elmi problemlər yenidən nəzərdən keçirilməli, genişləndirilməli, kadrların attestasiyası aparılmalı, kadr hazırlığına diqqət artırılmalı, institut əməkdaşlarının sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması barədə məsul təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırılmalı və s.

Tale elə gətirmişdi ki, Aida xanımın direktor vəzifəsinə işə başlaması Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə bir vaxta düşmüşdü. Onun sevincinin həddi-hüdudu yox idi. İnstitutun fəaliyyətini genişləndirmək, onun problematikasını doğma Azərbaycanın mənafeyinə doğru istiqamətləndirmək, elmi yaradıcılıqda ideoloji məhdudiyəti aradan qaldırmaq, maddi-texniki bazanı möhkəmləndirmək, institutun özünün xüsusi elmi-publisistik mətbu orqanını yaratmaq (onun arzusu “Şərqlər və Qərblər” elmi-publisistik jurnalını təsis etmək idi), xarici əlaqələri genişləndirmək, Azərbaycan alimlərinin xaricdə, xarici alimlərin isə ölkəmizdə təcrübə keçməsinə təşkil etmək və s. problemlərin həll edilməsi üçün onun, necə deyərlər, döymədiyi qapı qalmadı. Çox vaxt “daş qəlblilər” tərəfindən biganəliklə qarşılanırsa da, əzmkarlığından dönmür, öz fəallığını daha da artırır. Aida xanımın rəhbərliyi dövründə Şərqsünəşliq İnstitutunun xarici əlaqələrində ciddi canlanma özünü göstərirdi. İran və Türkiyənin konsulluqları ilə elmi əlaqələrin genişləndirilməsi ilə yanaşı, institutun nəşriyyat bazasının yaradılması haqqında da danışıqlar aparılırdı.

Vətəndaş alim

1989-cu ildə SSRİ Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən Moskva şəhərində Asiya, Afrika və Latın Amerikasına ölkələrinin problemlərinə həsr olunmuş konfrans keçirilirdi. Müxtəlif ölkələrin bir sıra siyasət və dövlət xadimlərinin iştirak etdiyi həmin konfransda Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibinə Aida xanım da var idi. Konfransın programında, əsasən, siyasət və dövlət xadimlərinin çıxışları planlaşdırılmışdı. Buna baxmayaraq, Aida xanım diskussiyalarda fəal iştirak edir, Şərqlər və Qərblər mənəvi dəyərlərinin vəhdəti, inkişaf etməkdə olan ölkələrin aktual problemləri haqqında bir diplomat kimi məharətlə danışır, yeri gələndə mübahisələrə qoşulurdu. O günlərin ən ağırlı məsələsi olan Dağlıq Qarabağ problemi, ermənilərin işğalçılıq siyasəti haqqında, aydındır ki, yüksək tribunadan çıxış etmək mümkün deyildi. Lakin Aida xanım bu milli məsələ ilə bağlı bütün reallıqları müxtəlif ölkələrin nümayəndələrinə obyektiv şəkildə çatdırır, məsələnin əsl mahiyyətini onlara anlatmağa çalışırdı.

Bir şərqsünəşliq alim kimi onu dünya informasiya kanallarında Qarabağ hadisələri ilə bağlı yanlış məlumatların verilməsi çox narahat edirdi. Bu informasiya blokadasını yarmaq və dünya ictimaiyyətini Qarabağ həqiqətləri ilə yaxından tanış etmək məqsədilə bilavasitə Aida xanımın təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə institutda “Erməni terrorizmi və cinayətləri: Azərbaycanda, Türkiyədə və dünyada. Hadisə və faktların xronikası” adlı kitab üzərində gərgin iş başlandı. Qəzet və arxiv materialları əsasında ermənilərin yüzillər boyu törətdikləri terrorizm və cinayət hadisələri haqqında faktlar toplanmağa başlandı. Dünyada və Türkiyədə bu hadisələr haqqında türk və ingilis dillərində kifayət qədər ki-

tablar yazılmışdı. Azərbaycanda törədilən hadisələr haqqında isə bu ilk addım idi. Təəssüflər olsun ki, kitabın nəşrini görməyi tale ona qismət etmədi. Kitab Azərbaycan və ərəb dillərində yalnız 1993-1994-cü illərdə nəşr oluna bildi.¹

...“Əsl yüksək əxlaqlı, xeyirxah adam yalnız o adam hesab edilə bilər ki, o, özünün bütün hərəkət və davranışlarını əsl vətənpərvərliklə uyğunlaşdırın”. M.F.Axundovun XIX əsrdə dediyi bu sözlər elə bil ki, Aida xanım haqqında deyilmişdir.

Anna-Tereza Tymieniecka,
Ümumdünya Fenomenologiya İnstitutunun prezidenti (ABS)

HƏYATIN FENOMENOLOGİYASI OKSİDENTAL VƏ ŞƏRQ-İSLAM FƏLSƏFƏSİ ARASINDA METAFİZİK DİALOQ ÜÇÜN ƏSAS KİMİ

«Fərqlənmə və harmoniya» həyatın məntiqinin universal qanunudur. Böyümə fərqlənmə deməkdir. Lakin həyatda bölünmə onun generativ zərurətidir (müqayisə et: həyatın məntiqi müəllif tərəfindən dörd buraxılışda verilmişdir. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1988, 1990, 2000). Fərqlənmədə (böyümədə) nailiyyət universal harmoniya axtarmaq deməkdir.

Fəlsəfə insan mədəniyyətinin ən dərin məcrasıdır və özünün tarixi aşkarlanmasının müxtəlif mərhələlərində bu qaydaya əməl edir. Orta əsrlərdə fəlsəfənin müxtəlif cərəyanları arasındakı fərqlər onlar arasındakı ideyaların hərtərəfli mübadiləsinə mane olmadı. Oksidental və islam fəlsəfəsi arasında dialoq davam etmədiyi zamandan bəri (bu tarix çox da uzaq deyil) nəzəriyyələrini uzlaşdırmaq istiqamətində bölüşdükləri həqiqi metafizik intuisiyanın aydınlaşması üçün yeni birgə sözlərə çağırır.

Bu hal həyat həqiqəti axtarışı üçün yeni uğurlu şansıdır.

1. Erməni terrorizmi və cinayətləri: Azərbaycanda, Türkiyədə, dünyada (hadisə və faktların xronikası). Bakı, “Elm”, 1994.

Onların görüşməsi üçün axtarılan intuitiv məkan varmı? Məncə, bu, həyatın fenomenologiyasıdır.

Kəskin şəkildə ayrılmış görünən bu iki fəlsəfi cərəyanın faydalı qarşılaşması üçün daha yaxşı əsas - mərkəzi konsepsiyası İNSANIN YARADICI DURUMU İLƏ BAĞLI OLAN HƏYAT FENOMENOLOGİYASI olmasaydı, nə olardı?

Dörd onillikdir ki, aşkarlanmaqda olan həyat fenomenologiyası müasir oksidental cərəyanlar içərisində islam fəlsəfəsi ilə dərin qatlarda dialoqa girə bilməsi daha çox münasib görünür. O, insan ruhunun axtardığı kosmos, empirik həyat transsendent sfera arasındakı son dövrlər artan uzaqlaşmaya unikal cavab verir. Bu, islam fəlsəfəsinin transsendentlə bağlı yüksək hissiyyatından bəhrələnəcək. Əvəzində isə o islam vasitəçiliyini müasir oksidental düşüncənin intellektual dəqiqliklə, həmçinin hər ikisinin əhatə etdiyi xalis metafizik intuisiyaların birgə tədqiq olunması üçün unikal bir məkandır.

İNSANIN YARADICI DURUMU BÜTÜN ŞEYLƏRİN VƏHDƏTİNDƏ YAŞARDIR.

Bu layihənin aydın ifadəsini son üç ildə Dünya Fenomenologiya İnstitutunun keçirdiyi konfransların materiallarının toplandığı məşhur beynəlxalq məktəb sahiblərinin "Var Olmağın Metamorfosunda Nəfsin Ehtirasları" adı verdikləri materiallar toplusunun ilk nömrəsindəki ön sözdə və girişdə vermişəm. (Kitabların seriyasında birinci kitab - İslam fəlsəfəsi və oksidental fenomenologiya dialoqda. Kluwer Academic Publishers, 2003).

Mən oxucuları hərtərəfli metafizik dialoq məqsədini qarşıya qoyan və çox vaxtında göstərilən bir cəhd olan layihəyə qoşulmağa dəvət edirəm. Biz burada insan həyatının metafizik dərinliyini kölgədə qoyan insan biliyinin tərəqqisinə cavab verməyə ümid edirik.

*Həsən ƏLİBƏYLİ,
tarix elmləri doktoru, professor*

AZƏRBAYCAN ŞƏRQŞÜNASLIĞININ BEYNƏLXALQ MİQYASDA LAYİQLİ TƏMSİLÇİSİ

Mənə bu sətirləri yazmaq son dərəcə ağırdır və həm də məsuliyyətlidir. Ona görə ağırdır ki, şəxsiyyətinə, elminə, yüksək mədəniyyətinə və intellektual səviyyəsinə hörmət etdiyim Aida xanım bizi tərk etmiş, artıq aramızda yoxdur. Məsuliyyətlidir, ona görə ki, onun şəxsiyyətinə yaraşan elə söz və ifadələrdən istifadə etməliyəm ki, obrazına layiq olmaqla yanaşı, onun kamillik ləyaqətini və yüksək insani keyfiyyətlərini tam təcəssüm etdirmiş olsun.

Azərbaycan Elmlər Akademiyası sistemində Şərqsünaslıq İnstitutu elitar elmi-tədqiqat müəssisəsi kimi tanınırdı. Bu görkəmli elm ocağına uzun müddət nəinki ölkəmizdə, hətta onun hüduklarından çox-çox uzaqlarda tanınan akademiklər - Ə.Əlizadə, Ə.S.Sumbatzadə, H.Araslı, Z.Bünyadov kimi tanınmış alimlər başçılıq etmiş və respublikamızda şərqsünaslıq elmi məktəbinin əsasını qoymuşlar. Bu məktəbin ən parlaq simalarından biri də filologiya elmləri doktoru, professor Aida xanım İmanquliyeva idi. ADU-nun (indiki BDU)

şərqşünaslıq fakültəsini bitirəndən sonra bu institutda işə başlayan Aida xanım elmi yaradıcılığın pillələrini uğurla keçərək, kiçik elmi işçidən institut direktoru vəzifəsinə kimi şərəfli bir yol keçmişdir. Azərbaycanda ərəbşünaslığın əsasını prof. Ələsgər Məmmədov qoyub, ərəb dünyasında baş verən ədəbi proseslərin dərinədən öyrənilməsi isə Aida xanımın adı ilə bağlıdır. O, ərəb filologiyası üzrə Azərbaycanda doktorluq dissertasiyası müdafiə edən ilk alim idi. Bu zirvəyə çatmaq üçün gərgin zəhmət, elmi fədakarlıq və kamillik tələb olunurdu. Bu keyfiyyətlər isə Aidanın mənalı həyatının əsas göstəricisi idi. Sovet dövründə doktorluq dissertasiyası yazıb alimlik dərəcəsi almaq son dərəcə çətin və ağır bir proses idi - tələbat həddindən ziyadə ağır idi. Qadınlar üçün isə bu sahədə uğur qazanmaq daha çətin idi. Çünki elmin uca zirvəsinə doğru irəliləməyin gündəmə gətirdiyi gecəli-gündüzlü ağır zəhmət ailə qaygıları, ana nəvazişi, övlada məhəbbət ilə müşayiət olunardı. Elm fədailərindən hər kəsin özünəməxsus yaradıcılıq üslubu, elmi axtarışda tətbiq etdiyi metodları var. Aida xanım isə elmi yaradıcılığa daimi və qırılmaz bir proses kimi baxırdı, tədqiq etdiyi problem sanki onu daima izləyir, ondan ayrılmaq istəmirdi. İnstitutda keçirilən birgə tədbirdə biz bunun şahidi olurduq ki, onun fikirləri yalnız müzakirə olunan məsələ haqqında deyil, həm də daha çox araşdırdığı elmi problem ətrafında dolaşır və bəzən də yanında gəzdirdiyi kitabçada müəyyən qeydlər edirdi. Elmi tədqiqata, araşdırmaya belə ciddi münasibət və hətta mübalığəsiz demək olar ki, belə aludəçilik ona elmin ən uca zirvəsinə çatmaqda, bu zirvəni uğurla fəth etməkdə kömək etdi.

1992-ci ilin əvvəllərində İran hökumətinin dəvətilə İran İslam inqilabının ildönümü münasibətilə Tehrandə rəsmi səfərdə olduq. İnqilabın qələbəsinə həsr edilmiş elmi

konfransların birində Aida xanım Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru kimi "İran İslam inqilabının beynəlxalq əhəmiyyəti" mövzusunda çıxış etdi. Çıxışın məzmunu, məruzəçinin aydın nitq qabiliyyəti, verilən suallara dolğun və lokonik cavabları iştirak edənlərin ciddi marağına səbəb oldu. İran İslam inqilabının beynəlxalq əhəmiyyətindən bəhs edən Aida xanım, nəinki bu inqilabın, ümumiyyətlə, müsəlman ölkələrində müasir dövrdə baş verən ictimai-siyasi proseslərin mahiyyətini dərk etmək istəməyən bəzi Qərb alimlərinin, o cümlədən rəsmi dairələrin qərəzli fikirlərini rədd edərək, Şərq-Qərb münasibətlərinin yenidən qurulmasının vacibliyini vurğuladı. O, konfrans iştirakçılarının diqqətini belə bir məsələyə cəlb edərək bildirdi ki, əslində, elmin əsas istiqamətləri vaxtilə Şərqdə təşəkkül tapmış, sonralar isə böyük coğrafi kəşflər və intibah dövründən başlayaraq, Qərb ölkələri elmi kəşflərin və oyanışın mərkəzinə çevrilmişdir. Hazırkı dövrdə Qərbin elmi nailiyyət və tərəqqisindən, ələlxüsus texnologiyasından İslam dünyası bəhrələnməlidir. Bu baxımdan, Şərq-Qərb münasibətləri yenidən qurulmalı və bu münasibətlər yalnız o zaman öz faydasını, bəhrəsini verir və ümumbəşəri dəyərlərin mühafizəsi keşiyində dura bilir ki, bu əlaqələr bərabərlik və qarşılıqlı hörmət, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipləri üzərində qurula bilsin. Aida xanımın irəli sürdüyü bu ideya konfrans iştirakçılarının qızgın marağına səbəb oldu. O, bu fikrini dəfələrlə başqa elmi toplantılarda da irəli sürmüş, Bakıda akkreditə olunan xarici dövlətlərin səfirləri ilə də bölüşmüşdü.

Dünyanın bir çox ölkələrindən ölkəmizə gələn çoxsaylı nümayəndələrin hüzurunda Aida xanım xalqımızı, elmimizi və Azərbaycan qadınını ləyaqətlə təmsil edirdi. Beynəlxalq elmi tədbirlərdə tribunaya qalxan bəzi ölkələrin nümayəndə-

ləri onun çıxışlarına istinad edirdilər. Tehranda olduğumuz vaxt bir pakistanlı professor bizimlə söhbət əsasında Aida xanımı Pakistanın keçmiş baş naziri Binəzir Buhuttaya bənzətdi və əlavə etdi ki, Azərbaycan xalqı zahirən gözəl, yaraşlıqlı xalq olmaqla yanaşı, həm də elmlı, dərrakəli xalqdır. Möhtəşəm bir məclisdə çıxışı ilə institutumuzun direktoru Aida xanım xalqımız haqqında, onun böyük mədəniyyəti, intellektual səviyyəsi barədə xoş təsəvvür yaratdı.

Aida xanım istedadlı elmi təşkilatçı olmaqla yanaşı, həm də siyasi xadim idi. Uzun müddət institutun partiya təşkilatına rəhbərlik etdi. O dövrdə institut əməkdaşlarından hər birinin rastlaşdığı çətinliyi həll etmək üçün ərk ilə ona müraciət edərkən, onlara qayğı ilə yanaşır, qanun və imkan daxilində köməyini heç vaxt əsirgəməirdi. Institutun direktoru işləyəndə də o, rəhbərlik etdiyi kollektivin hər bir üzvünə qayğı ilə yanaşırdı. Aida xanım şəxsiyyətində bir cizgi daha çox yadda qalır və diqqəti cəlb edirdi; o da bu idi ki, kiçik elmi işçilik dövründən direktorluğa qədər keçdiyi həyat yolu boyu xasiyyətində, insanlarla rəftarında heç bir dəyişiklik baş vermədi, təkəbbür insanlara yuxarıdan baxmaq, tutduğu vəzifəyə görə qürrelənmək ona yad idi və əslində, ona yaraşmırdı. O, özünün sadəliyi, mehriban xasiyyəti, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri və mənəvi paklığı ilə bütün kollektivin sevimlisi idi, hamının hörmətini qazanmışdı.

*Анар АЗИМОВ,
кандидат философских наук*

ИШРАКИЙЯ И ИНТУИТИВИЗМ

Концепция “ишракийя” Шихабуддин Абул-Футух Йахья ас-Сухраварди занимает особое место в средневековой мусульманской философии. Главное отличие этой концепции - осмысление бытия через диалектику света и тьмы. Как замечает ас-Сухраварди, свет и тьма - это не сравнение (3,107), а умозрительные понятия, выражающие реально существующие уровни бытия.

В контексте религиозного мышления, разделявшего бытие на творящее и сотворенное, идеальное и материальное, диалектика света (творящего) и тьмы (сотворенного, материального) создавала целостное восприятие бытия, что явилось важным достижением для средневекового мусульманского мышления.

“Ишрак” в переводе с арабского - “озарение”. Философию ишракийя называют еще иллюминативистской. Имеется в виду то, что она основана на идее творящего света, который есть высшее бытие (3,137).

У ас-Сухраварди традиционные для средневековой философии высший и низший мир соотносятся соответственно с миром света - "аламу-н-нур" - и миром тьмы - "залам", или полным недостатком света (3, 106-107).

В такой концепции-потенциал преодоления средневекового метафизического дуализма: тьма не существует сама по себе, есть только свет (бог).

Но далее ас-Сухраварди идет против логики, метафизически и в духе эпохи рассуждая о тьме как о реально существующем. Две детерминантные ипостаси света явно противоречат одна другой, о чем писал Абу Райхан (1,240-241,245). Однако эта противоречивость, как мы уже заметили, есть одна из главных отличительных черт ишракиййа ас-Сухраварди.

Мир света, говорит ас-Сухраварди, нематериален (3, 106-107). Иначе говоря, свет не имеет физических характеристик "этого" мира. Свет, таким образом, - здесь ас-Сухраварди рассуждает уже как метафизик, - существует сам по себе.

Необходимым условием возвышения души является знание высшего мира. Полным знание высшего мира может стать, лишь если душа непосредственно убедится в существовании мира света, до того основываясь исключительно на логических абстрактных рассуждениях.

Однако лишь некоторые мыслители, обладатели мистического и рационального духовного опыта, способны временно достичь этого при жизни.

Мировая философская мысль не стояла на месте за

минувшие столетия. Однако во всяком процессе существует преемственность. Эта преемственность имеет место даже тогда, когда нет прямого заимствования идей предшественников. Расхожее выражение "идеи носят в воздухе" имеет под собой реальную основу - схожесть путей развития разных людей, стран, цивилизаций. С другой стороны, осознать ту или иную идеологию как отображение ее эпохи можно лишь путем ее сравнения с типичной идеологией принципиально другой эпохи.

XX век внес колоссальный вклад в мировую философию, по существу, открыв кардинально новый этап в ее развитии. Нет особых указаний на то, что Жан-Поль Сартр и Мартин Хайдеггер, Маршалл Мак-Люэн и Имре Лакатос, Зигмунд Фрейд и Анри Бергсон изучали средневековых, в частности мусульманских философов. Но есть несомненная преемственность идей этих философов по отношению к идеям, высказанным, в частности, ас-Сухраварди в его трактате "Хикмату-л-ишрак".

Бесспорно, что гносеология отражает первый импульс в создании всякой философской системы, будучи идентификацией пути философского познания.

В истории философии 20 века Анри Бергсон (1859 - 1941) - французский философ - выразил идеи, являющиеся своего рода одной из самых заметных в столетии трансформацией средневекового мистицизма, являющегося основной направленностью ишракиййа.

Бергсон говорил о так называемой "позитивной метафизике", которая, с его точки зрения, должна была преодолеть односторонность как позитивистских способов

философского исследования, так и умозрительность и спекулятивность традиционной метафизики. Основное требование "позитивной метафизики" Бергсона - опора на непосредственный опыт, с помощью которого постигается абсолютное (2, 36). Что скрывается за этим понятием? Бергсон как бы напоминает уповающим на данные науки, в те времена пребывавшей в состоянии наивной веры в объективный результат эксперимента, философскую истину о бесконечности материи, которая означает непредсказуемость научного результата и, соответственно, ограниченность позитивистского, рационально-опытного подхода к действительности (2). Метафизика, по Бергсону, основана на двух узловых понятиях: истинное, конкретное время (длительность) и неинтеллектуальная интуиция как метод познания. Длительность - это как бы игра материи, постоянное возникновение новых форм, взаимопроникновение прошлого и настоящего, непредсказуемость будущего, свобода. Интуиция противопоставляется интеллектуальным методам познания, имеющим узко-практические задачи (2).

При этом сам Бергсон вполне следует именно рационалистической философии - диалектике Гегеля, говоря о непрерывности становления реальности - краеугольном камне диалектики. Вообще, всякая философия, формулируя свои тезисы и выводы, волей-неволей становится рационалистической. Но есть рационалистическая философия и рационалистическая философия. Чувственный опыт можно трактовать узко-практически, как делали это позитивисты, и диалектически -

так, как это делает Бергсон.

По существу, Бергсон именно с непрерывностью чувственного опыта соотносит интуицию, противопоставляя ей разум, помещающий эту непрерывность в статичные, дискретные качественные рамки становления. Удерживание интеллектом только моментов из непрерывности бытия Бергсон называет иллюзией (2).

Оборотной стороной медали является другая "иллюзия", о которой говорит Бергсон. Если обращать внимание только на становление, забывая о текучести, - возникает метафизическое понятие пустоты, потому что именно пустота заполняет неизбежные "просветы" между дискретными качественными явлениями.

Эта иллюзия "вытекает, как и первая, из статических привычек, которые усваивает наш интеллект, подготавливая наше воздействие на вещи. Подобно тому, как мы переходим через неподвижное, направляясь к подвижному, так мы пользуемся пустым, чтобы мыслить полное" (2).

Естественно, пустота - понятие лишь относительное, напоминает Бергсон, и означает для людей наличие того, чего они не искали.

"Понятие пустоты, - пишет Бергсон, - возникает тогда, когда сознание, задерживаясь на самом себе, сохраняет связь с воспоминанием о прежнем состоянии, тогда как налицо уже другое состояние. Понятие это - всего лишь сравнение того, что есть, с тем, что могло бы или должно было быть, сравнение полного с другим полным" (2).

Следовательно, идея абсолютного небытия - это

псевдоидея, слово, обозначающее несуществующую реальность.

Между тем сама идея небытия является скрытой пружиной философской мысли, - здесь Бергсон, по сути, близок к марксистской точке зрения об основном вопросе философии, потому что признание самостоятельного существования пустоты означает признание самостоятельного существования идеального.

Бергсон даже предпринимает психологическую попытку нащупать образ пустоты - и, опять-таки, доказывает невозможность последнего. Но даже если, пишет Бергсон, человек погружается полностью в свой внутренний мир, стараясь не обращать внимания на окружающее, пустота неизбежно недостижима. И лишь в момент обратного переключения внимания на окружающий мир возникает ощущение пустоты как результат привыкания к окружающему миру - частный пример относительного сравнения двух "непустот" (2).

Это является важным моментом в психологии мистика, формирующего в себе ощущение небытия посредством медитации: образ небытия, таким образом, результат не полного погружения в себя, а результат неизбежного многократного "перебегания нашего разума от внешнего ко внутреннему".

Бергсон делает заключение о необходимости мыслить бытие непосредственно, "не обращаясь сначала к призраку небытия, становящемуся между Бытием и нами" (2). Но для этого как раз и необходима интуиция, преодолевающая дискретность мышления.

Итак, главная идея Бергсона отражала недоверие к рациональному восприятию действительности. Соответственно, эта идея заключалась в интуитивном ее восприятии - это переключается с ишракийской тенденцией. И там, и тут - осознание ограниченности рациональных схем, стремление приблизить объект к субъекту. Различие, прежде всего, в том, что у Бергсона субъектом является природа, у Сухраварди - бог. Это - главное, исходное различие порождает и другие. Природа - субстанция, существующая в пространстве, поэтому для Бергсона главное в интуиции - способность постигать пространство. У Сухраварди иначе. Логика понятия "бог" означает его внепространственность, так как в противном случае бог оказывается либо синонимом пространства, либо его частью, то есть не может быть творцом пространства, иначе говоря, не может быть богом. Поэтому для Сухраварди интуиция - это скорее негативистская способность отказаться от пространственных категорий, восприятие Божественного Ничто. Другое дело, что человек не может представить себе ничего вне пространства (само слово "вне" - пространственно), поэтому интуитивное восприятие Божественного Ничто через метафоры (свет и т.д.) скрыто приводит ишракийского мистика к пространственной интуиции. Иначе говоря, нет принципиальной разницы между интуитивизмом Сухраварди и Бергсона.

Интуиция на самом деле неотделима от сознания, то есть от рациональности. Наша интуиция концентрируется на том или ином объекте именно благодаря понятий-

ной концентрации на нем нашего сознания. В противном случае бесконечная цепь ассоциаций постоянно уводила бы нас в сторону от этого объекта.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абу Раййан Али. Усулу-л-фалсафати-л-ишракиййа инда Шихаби-д-дин Йахйа-с-Сухраварди. - ал-Кахира:Матба'ату-с-са'ада, 1958. - 414 с.;
2. Бергсон А.Творческая эволюция. - <http://www.philosophy.ru/library/catalog.html>
3. Ас-Сухраварди Шихабу-д-дин Йахйа. Хикмату-л-ишрак. - В кн.:Шихабу-д-дин Йахйа ас-Сухраварди. Мусаннафат, м.2 - Техран:Анституе Иран ва Фарансе, Кисмате Ираншенаси, 1952. - 349 с. - сс.9-269;

Cəlil NAĞIYEV,
filologiya elmləri doktoru, professor

FÜZULİ: ŞƏRQ VƏ QƏRB ƏDƏBİYYATI KONTEKSTİNDƏ

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin poetik yaradıcılığı dünya ədəbiyyatı tarixində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Füzuli poeziyası dünya ədəbiyyatının öncüllərindən biri olmasına baxmayaraq, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu şairin yaradıcılığı hələ bu günə qədər lazımi səviyyədə təbliğ olunmayıb və tanılmayıb.

Dünyəvi səciyyə daşıyan Füzuli poeziyasında ümumbəşəri ideyalar, insanın daxili aləminin ən ülvi hissələri ifadə olunmuşdur. Doğrudur, böyük humanist və mütəfəkkir olan bu şair yalnız daxili ülvi hissələri yazmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda dövrünün bir sıra ictimai-siyasi və mədəni problemlərini də yüksək bədii formada və alovlu ehtirasla qələmə almışdır.

Füzulinin dünyagörüşü, bədii-estetik prinsipləri dünyanın ən qabaqcıl humanist ədəblərinin yaradıcılıqları ilə üst-üstə düşür. Füzuli poeziyasının bədii dəyərinin əsl qiymətini və dünya mədəniyyəti tarixində əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün onun yaradıcılığını dünya ədəbiyyatı kon-

tekstində araşdırmaq, tarixi-müqayisəli metodla tədqiq etmək lazımdır.

İlk növbədə onu qeyd etmək vacibdir ki, Füzuli yaradıcılığı tam mənasında intibah hadisəsidir. Dünya intibah mədəniyyətinin görkəmli nümunələri sırasında xüsusi yer tutan Füzuli poeziyası dərin ideya məzmunu, bədii ifadə tərzii, yüksək poetikliyi və zəngin obrazlar sistemi ilə diqqəti cəlb edir. İntibah mədəniyyətinə xas olan çoxsaylı ədəbi-estetik prinsiplər Füzuli yaradıcılığının da başlıca məğzini təşkil edir. Burada insanpərvərlik - humanizm ideyaları, universal biliklərə malik olmaq, milli-mənəvi dəyərlərin ön plana çəkilməsi, xalq yaradıcılığına və klassik ənənələrə bağlılıq, ana dilinə üstünlük verilməsi, dini xurafatdan qaçmaq, insanın daxili mənəvi aləminin təsviri, elmi universallıq, mənəvi saflıq, eşq-məhəbbətin ilahiləşdirilməsi ilə yanaşı, həm də maddiləşdirilməsi prinsipləri başlıca yer tutur.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, iki və yaxud daha çox dillilik orta əsrlər və intibah dövründə Avropada çox geniş yayılmışdı. Hətta Avropada latın dili yazıçı və ziyalıların birinci və əsas dili idi. Nadir hallarda, əsasən, xalq arasında milli dillərdə bədii əsərlər yazılırdı. Elmi əsərlər isə birmənalı şəkildə latın dilində yazılırdı. Şərqdə isə ərəb və fars dilləri əsas istifadə olunan rəsmi dillər hesab olunurdu. Ancaq sonralar türk dili də bədii və elmi ədəbiyyatda geniş şəkildə işlənməyə başlamışdır. Lakin türk-Azərbaycan dilinin inkişaf səviyyəsi göstərir ki, bu dil hələ lap ilkin orta əsrlərdən başlayaraq çox geniş şəkildə xalq arasında işlənmiş və hətta bu dildə çoxlu elmi və bədii əsərlər yazılmışdır. Q.Bürhanəddinin, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin, M.Füzulinin, Ə.Nəvəinin yaratdıqları

əsərlərdən görmək olar ki, həmin dövrlərdə bu dil nəinki danışq dili, hətta elmi-qrammatik cəhətdən formalaşmış, yüksək bədii xüsusiyyətlərə malik bir dil olmuşdur.

Dünya ədəbiyyatı tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən intibah mədəniyyəti həm Şərqdə, həm də Qərbdə böyük estetik-bədii nailiyyətlər əldə etmişdir. Əl-Məərrî, İbn Rüş, İbn Sina, Firdovsi, Xəyyam, Sədi, Cami, Hafiz, Rumi, Yəsəvi, Yunis İmrə, Nizami, Xaqani, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Nəvai, Dəhləvi kimi Şərq şair və mütəfəkkirlərinin, həmçinin Dante, Çoser, Viyyon, Petrarka, Bokkaçço, Da Vinçi, Mikelancelo, Servantes, Rable, Ronsar, Mor, Şekspir kimi Qərb intibah nümayəndələrinin dünya mədəniyyətinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.

Son zamanlara qədər dünya mədəniyyəti tarixində daha çox Qərb intibahı elmi araşdırmaların başlıca obyektinə olmuş, Şərq mədəniyyəti isə diqqətdən kənar qalmışdı. Sonralar, XX əsrin əvvəllərində A.Metsin məşhur "Müsləman intibahı" adlı monumental tədqiqatı meydana gəldikdən sonra Şərq intibahı amili də dünya ədəbiyyatşünaslığında ön plana çəkilməyə başlamışdır. Şərq intibah mədəniyyəti ilə A.Konrad, V.Jirmunski, İ.Kraçkovski, R.Əliyev, A.İmanquliyeva, Ə.Ağayev, A.Rüstəmov kimi görkəmli alimlər məşğul olmuş, bu sahədə qiymətli əsərlər yazmışlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ bu günə qədər Şərq və Qərb intibah mədəniyyətləri, əsasən, ayrı-ayrılıqda, bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənilməkdədir ki, bu da elmi-metodoloji baxımdan yanlış və qüsurludur. Belə ki, dünya ədəbiyyatı yarandığı gündən başlayaraq qarşılıqlı əlaqə, təmas, ədəbi-estetik təsir şəraitində formalaşmış və inkişaf etmişdir. O da məlum həqiqətdir ki,

daha qədim ədəbi ənənələrə malik olan Şərq ədəbiyyatı ilkin mərhələdə aparıcı, lokomotiv rolunu oynamış, Qərb ədəbiyyatının inkişafına əsaslı xidmətlər göstərmişdir.

M.Füzulinin yaşayıb yaratdığı türkmən elləri, eləcə də Bağdad dünya ticarət yolunun üzərində yerləşdiyindən Qərb və Şərq mədəniyyətləri bu nöqtədə kəsişmiş, ədəbi əlaqələr və təmaslar üçün münbit şərait yaranmışdır. Bununla belə, ədəbi irsiyyət və mədəni mühit baxımından Füzuli birbaşa Azərbaycan ədəbiyyatı ilə daha yaxından bağlı olmuşdur. Azərbaycanın coğrafi mühiti Şərq-Qərb mədəniyyətlərinin qovuşduğu yer idi və Füzuli yaradıcılığı da məhz belə bir ədəbi mühit və şəraitdə formalaşmışdır. Füzuli yaradıcılığını öz ideya-bədii məzmununa və bədii səciyyəsinə görə dünyanın bir sıra görkəmli şairlərinin yaradıcılıqları ilə müqayisə etmək və tutuşdurmaq olar. Belə ki, Füzulinin böyük məhəbbət lirikası öz səciyyəsinə görə qədim yunan və roma şairləri - Pindar, Alkey, Sapfo, Anakreon, ellin dövrü şairləri - Katul, Tibul, Propersi və O.Nazon, orta əsrlər və intibah dövrü Qərbi Avropa şairləri - Petrarka, Ronsar, Şekspir və Miltonun yaradıcılığı ilə müqayisə oluna bilər.

Bununla yanaşı, dünya ədəbiyyatında elə mövzular, süjetlər və obrazlar sistemi mövcuddur ki, bunları da ayrı-ayrılıqda araşdırmaq mümkün deyil. Xüsusilə, orta əsrlər ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Kretyen de Truanın "Tristan və İzolda" mənzum romanı və V.Şekspirin "Romeo və Cülyetta" faciəsi M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsəri ilə müqayisə oluna bilər.

Bədii ədəbiyyatda məhəbbət lirikasının geniş vüsət tapması bu ədəbi janrın böyük potensialından və zəngin im-

kanlarından xəbər verir. Likir şərlər insanın daxili aləmini, mədəni-əxlaqi durumunu, psixoloji vəziyyətini daha dəqiq, təsirli şəkildə ifadə etmək qabiliyyətinə malik olduğu üçün şairlər daha tez-tez ədəbi formaya müraciət etmişlər. Cəmiyyətdə fərdi-şəxsi amilin qabarması öz növbəsində daxili ülvə hissələrin güclənməsinə və məhəbbət lirikasının inkişafına rəvac vermişdir ki, biz bunu bir daha M.Füzulinin yaradıcılığında müşahidə edirik.

Füzulinin poeziyası və şəxsiyyəti, həyatı və ümumiyyətlə, yaradıcılığı Qərb aləminə çox gec məlum olmuşdur. Qərb şərqşünasları yalnız XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərindən etibarən bu böyük Azərbaycan şairinin yaradıcılığı ilə maraqlanmış, Avropa ölkələrinin kitabxanalarında olan əlyazmalarını araşdıraraq üzə çıxartmışlar. Məşhur Qərb şərqşünaslarından İ.Hammer-Purgstal¹, M.Hartman və E.Q.Gibb öz tədqiqatlarında Füzuli yaradıcılığına geniş yer ayırmış, onun əsərlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşlar. Türk şərqşünaslarından M.Köpürlüzadə, İ.Hikmət, Z.Nuşirvan və B.Çobanzadə keçən əsrin əvvəllərində Füzuli yaradıcılığını əsaslı şəkildə araşdırmışlar. Rus şərqşünaslarından Krımski, E.Bertels, Konrad və soxsaylı müasir tədqiqatçılar da Füzuli haqqında əsaslı araşdırmalar aparmışlar. Görkəmli Bosniya şərqşünasları akademik F.Baryaktaroviç və M.K.Çatiç də bu sahədə tədqiqatlar aparmışdır.

Avropanın demək olar ki, bütün böyük kitabxanalarında Füzulinin əlyazma nüsxələri mövcuddur. Bu kitabxanalarda şairin 7 əsərinin 41 əlyazma nüsxəsi var ki, bunlardan da 13-ü nöqsanlıdır və ancaq 9-nun tarixi məlumdur. Bunlardan

1. Bax: Y.V.Hammer-Purgstall. Geschichte der osmanischen Dichtrunst, Bd. II, Pesth,1837.

üçü XVI, üçü XVII, biri XVIII, ikisi XIX əsrə aiddir.

Bu əlyazmalarda, xüsusilə şairin yaşadığı əsrə aid olan Azərbaycan dilində divanın, “Bəngü-badə” və “Həqiqət-üs Süəda” əsərlərinin əlyazmaları daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Demək olar ki, əksər füzulişünasların qeyd etdikləri kimi, şairin əlyazmaları bu günə qədər lazımı səviyyədə oxunmamış və araşdırılmamışdır.

1900-1905-ci illərdə ingilis şərqşünası E.Q.Gibb “Osmanlı poeziyasının tarixi” adlı əsərini yazır. Bu kitabın “Azərbaycan şairləri” adlanan 4-cü fəslə başdan-başa Füzulinin həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdir (s.70-107, IX c.). Gibb bu əsərində şairin müasiri Əhədiyə istinad edərək göstərir ki, Füzuli əsl intibah şairi olmuşdur. O, dahiyənə sənətkar olmaqla yanaşı, həm də mükəmməl təhsil almış bir alim idi. Riyaziyyatı, nücum elmini, qrammatikanı dərinləndən bilmiş, üç dildə (ərəb, fars və Azərbaycan dillərində) danışmış və əsərlər yazmışdır. Gibb Füzulinin şer aləmini Şərqdə parlayan günəşə bənzətmişdir. O, Füzuli haqqında demişdir: “Şərqin Şərq olduğundan bəri yetişdirdiyi şairlər içərisində ən səmimi və ən həssas Füzulidir”. Gibb xüsusilə qeyd etmişdir ki, Füzuli şerlərinin böyük qismini doğma ana dilində - Azərbaycan ölkəsinin adı ilə adlanan Azərbaycan dilində yazmışdır. İngilis şərqşünası Füzulinin bütün yaradıcılığına yüksək qiymət versə də, onun iki əsərinə - ana dilində “Divan”ına və “Leyli və Məcnun” əsərinə üstünlük vermiş, məhz şairin bu əsərləri ilə daha çox məşhurlaşdığını qeyd etmişdir.

Alman şərqşünası Martin Hartman da Füzuli yaradıcılığını dərinləndirənmiş, onun haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. O özünün “Türküstanda kitab sənəti” adlı əsərində yazırdı: “Füzuli Daşkənddə, Kazanda və ümumiyyətlə, Asi-

yanın hər tərəfində təqdirə oxunur”.

Füzuli yaradıcılığının dünyəvi əhəmiyyətindən bəhs edən Bəkir Çobanzadə yazırdı: “Qərbdə, Avropada da ruhun dedimiz dərin təbəqələrinə enmək qüdrət və şərafəti Şekspir, Göte, Şiller kibi pək az qələm sahiblərinə müyəssər olmuşdur. İşdə bunun üçün Füzuli Avropada bütün türk, ümumşərq şairləri içərisində bir çox xüsusiyyət və məziyyətləri ilə ən çox təqdirərə məzhur olmuş bir şairdir”

Füzuli yaradıcılığını dünya ədəbiyyatının bu tipli nümunələri ilə müqayisə etsək, ilk növbədə, onun yaradıcılığının ana xəttini təşkil edən “ilahi məhəbbət”, “əflatun məhəbbət” problemi diqqəti cəlb edir. Məlum olduğu kimi, İtaliya ədəbiyyatının korifeylərindən olan A.Dantenin və F.Petrarkanın həyat və yaradıcılığında da bu ədəbi istiqamət əsaslı yerlərdən birini tutmuşdur. Dantenin Beatiricəyə, Petrarkanın Lauraya olan ilahi məhəbbəti eynilə Füzulinin lirik qəhrəmanına olan məhəbbəti xatırladır.

Füzulinin şəxsiyyəti və yaradıcılığı Bosniya ziyahılarının da diqqət mərkəzində olmuşdur. Uzun əsrlər boyu türk dünyası ilə sıx təmasda olan Bosniya müsəlmanları daim müdrik Şərq fəlsəfəsi, zəngin mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə maraqlanmış, bu ədəbiyyatın bir sıra nümunələrini Bosniya dilinə tərcümə etmişlər. Bosniya şərqşünası alim F.Baryaktaroviçin Şərq ədəbiyyatının bir sıra görkəmli nümayəndələri haqqında apardığı dərin tədqiqatlar Balkan ölkələrində bu istiqamətin böyük vüsət tapmasına səbəb oldu. Onun, Firdovsi, Nizami, Füzuli, Molla Nəsrəddin və Mirzə Şəfi Vazeh haqqında olan irihəcmli tədqiqatları xüsusilə diqqətə layiqdir.

F.Bayraktaroviçin müasiri görkəmli Bosniya şairi və təd-

1. Bəkir Çobanzadə. Füzuli və onun yeri. Bax: Məhəmməd Füzuli (Elmi-tədqiqi məqalələr), Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1958, s.374.

qıqatçısı Mirzə Kazım Çatiçin də bədii və elmi yaradıcılığında Şərqi mövzusu əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Onun böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuliyə həsr etdiyi dərin məzmunlu tədqiqatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Türk dilini yaxşı bilən M.K.Çatiç Füzulinin bir sıra əsərlərini orijinalda Bosniya (bosanski yezik) dilinə tərcümə etmiş, şairin həyat və yaradıcılığı haqqında "Türk şairlərinin başçısı: Füzuli"¹ adlı çox qiymətli tədqiqat işi də yazmışdır. Müasir Bosniya şərqşünası Nametak M.K.Çatiçin bu tədqiqatlarına çox yüksək qiymət vermişdir.

Füzuli bədii irsinin məziyyətlərindən bəhs edən M.K.Çatiç yazırdı: "Məhəmməd Füzuli osmanlı poeziyasının əsl yaradıcısıdır. Ona qədər türk Parmasında Nəsimi, Nizami, Xorvat Mahmud paşa Abaqoviç, Brusak Ahəməd paşa kimi parlaq ulduzlar olmasına baxmayaraq, bütün bu şairlər osmanlı poeziyasının bünövrəsini qurmaq üçün elə də nəhəng poetik istedadla malik deyildilər"².

Hələ o zamanlar da Füzulinin müəyyən mübahisələrə səbəb olan milli mənsubiyyəti barəsində M.K.Çatiç yazırdı: "Onun yalnız bir sıra qrammatik əlavələri və felin digər formaları bizə əsas verir deyək ki, Füzulinin atası azərbaycanlı olmuşdur"³.

Bundan başqa, məşhur xorvat şairi Tin Uyeviç də Füzuli yaradıcılığı ilə yaxından maraqlanmış, onun bəzi əsərlərini xorvat dilinə tərcümə etmiş və yaradıcılığı haqqında tədqiqat aparmışdır.

*Elxan ƏZİZOV,
filologiya elmləri namizədi*

KAMİL AZƏRBAYCANLI QADIN OBRAZI

Həyatda tanıdığım elə şəxsiyyətlər olur ki, onlar haqqında keçmiş zamanda danışmaq adama çətin gəlir. Mənim üçün bu şəxsiyyətlərdən biri də görkəmli şərqşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Aida xanım İmanquliyevadır.

Ulu tanrı həm xarici, həm də batini gözəllikləri, biliyi, savadı, hərtərəfli qabiliyyəti Aida xanıma qismət etmişdi. Bütün bunlarla yanaşı, onu ən çox səciyyələndirən təvazökarlığı, sadəliyi və hamıya qarşı səmimi münasibəti idi. Bəlkə də o, bu xüsusiyyətlərinə görə bəd nəzərə gəldi, cəmi əlli üç yaşında dünyasını dəyişdi. Allah ona qəni-qəni rəhmət eləsin.

Lakin bir şeydən təsəlli tapılır ki, Aida İmanquliyeva qısa ömür yaşasa da, çox şeyə nail olmuşdu. 1962-ci ildə şərqşünaslıq fakültəsinin ilk ərəbşünas

1. M.C.Çatiç. Sabrana dyela, kny. 1-2, Tesaniy, 1968.

2. Bax: A. Navetak. Musa Cazim Çatiç. U kny. M.C.Çatiç. Sabrana dyela, kny: 1, 1968, str.5.

3. M.C.Çatiç. U kny. M.C.Çatiç. Sabrana dyela, kny. 1-2, 1968, str.5.

məzunlarından biri olan bu gənc xanım dərhal elm aləminə qədəm qoyur. Aida xanım 1966-cı ildə Moskvada SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutunda namizədlik, 1989-cu ildə isə Tbilisidə doktorluq dissertasiyalarını müvəffəqiyyətlə müdafiə etmişdir. Yeri gəlmişkən, keçən il Tbilisi şəhərində - M.F.Axundov adına Azərbaycan Mədəniyyəti Mərkəzində görkəmli şərqsünas alimin Azərbaycan dilində işıq üzü görmüş bircildlik seçilmiş əsərləri - "Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri" kitabının təqdimolunma mərasimi keçirilmişdir.

A.İmanquliyevanın əsas tədqiqat obyektı XIX əsrin əvvəllərində Suriya və Livandan Amerikaya mühacirət etmiş və ya orada boya-başa çatmış ərəb ədəblərinin yaradıcılığı idi. Bu mövzunun başlıca çətinliyi ondan ibarətdir ki, tədqiqatçı nəinki müasir ərəb ədəbiyyatına, eyni zamanda həm Qərb, həm də rus ədəbiyyatına, onların nəzəri əsaslarına və janr xüsusiyyətlərinə dərinliklə bələd olmalıdır. Düzdür, vaxtilə məşhur rus şərqsünaslarından akademik A.Y.Krımiski və akademik İ.Y.Kraçkovski bu sahədə müəyyən işlər görmüşlər. Amma Azərbaycan alimi müasir ərəb yazıçılarının mühacir ədəbiyyatı kimi tanınan əsərlərini daha dərin və geniş şəkildə araşdırmış, buna görə də vətənimizin hüdudlarından kənarlarda da ad-san qazanmışdır. Aida xanımın gərgin əməyinin nəticələri sağlığında 70-dən çox elmi məqaləsində və 3 monoqrafiyasında öz əksini tap-

mışdır. Alimin "Qələmlər birliyi və Mixail Nüaymə", "Cübran Xəlil Cübran" və "Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri" adlı əsərləri şərqsünas tələbə, aspirant və mütəxəssislərin stolüstü kitablarına çevrilmişdir.

Azərbaycanda ilk qadın ərəbşünaslıq doktoru, professor olan Aida İmanquliyeva tutduğu bütün vəzifələrdə - Şərqsünaslıq İnstitutunun şöbə müdiri, elmi işlər üzrə direktor müavini və nəhayət, direktoru vəzifələrində çalışarkən zərər qədər də dəyişilməmiş, ünsiyyət zamanı həmişə sanki nur saçmışdır. Mən də im onun təbəssümünü görmüşəm.

Alim "Ərəb filologiyası məsələləri" adı altında dəfələrlə toplular nəşr etdirmişdir. Onun özünün iştirakı və yaxından köməkliyi ilə ərəb ədəbiyyatının "İnsan və quş", "Ağ günlərin sorasında" adlı tərcümə kitabları işıq üzü görmüşdür.

Aida xanım pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuş, BDU-nun şərqsünaslıq fakültəsində ərəb ədəbiyyatından dərs demiş, diplomçulara rəhbərlik etmişdir. Onun neçə-neçə aspirantı elmlər namizədi adına layiq görülmüşdür. Yəni Aida İmanquliyeva tədqiqatçı kimi şöhrət qazanmaqla yanaşı, vətənimiz üçün gənc mütəxəssislərin hazırlanması sahəsində də çox xeyirxah işlər görmüş, var qüvvəsini sərf etmişdir.

Aida xanım İmanquliyevanı xatırlayarkən onun insani xüsusiyyətlərini, ailəcənaablığını, intellektini,

ziyalılığını və təşkilatçılıq bacarığını nəzərdən keçirdikdə istər-istəməz düşünürsən ki, kamil azərbaycanlı qadın obrazı bu xanımın simasında təcəssüm etmişdir.

Teymur KƏRİMLİ,
filologiya elmləri doktoru

HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞINDA ŞƏRQ VƏ QƏRB

Bəşər təfəkkürünün ayrılmaz əlamətlərindən biri olan dualist dünyagörüşü təbiətdə, cəmiyyətdə və insan orqanizmində özünü göstərən cüt kateqoriya, əlamət və üzvlərdən qaynaqlanmaqdadır. Tarix boyu insanlar bunları fərqləndirməyə çalışmış, müxtəlif sözlərlə adlandırmışlar. Məsələn, alt-üst, aşağı-yuxarı, sağ-sol və s. Bu cür cüt kateqoriyalardan biri də Şərq və Qərbdir. Şərq-Qərb sadəcə dünyanın dörd cəhətindən ikisi olmayıb, daha böyük anlayış və məna tutumu kəsb etməkdədir. Bəşəriyyət vahid bir insan populyasiyasından ibarət olsa da, Şərq və Qərb, əslində, iki fərqli dünyagörüşünün, təbiətə və cəmiyyətə münasibətin təzahürü deməkdir. Bu problem tarix boyu filosofları, yazıçı və şairləri düşündürmüş, onun tədqiqi və əsas xüsusiyyətlərinin üzə çıxması ilə qarşıdurmadan əməkdaşlığa doğru addım atılmasına cəhd göstərilmişdir. Bəzən də bu qarşıdurmanın özü ictimai inkişafı şərtləndirən rəqabət üsullarından biri

kimi qiymətləndirilmişdir.

Məhz bunun nəticəsidir ki, Avropada xüsusi bir elm sahəsi - şərqşünaslıq elmi yaranıb inkişaf etmişdir. Əlbəttə, bu elmin yaradılmasından müəyyən praktik və merkantil məqsədlər güdülə də, Şərqə məxsus əsrarəngizliyin və orijinallığın araşdırılıb üzə çıxarılmasında da böyük işlər görülmüşdür. Elə buna qarşılıq olaraq Şərqdə də, Qərbdəki kimi sistemli xarakter daşımada da, müəyyən mənada qərbşünaslıq formalaşmışdır. Xüsusən XIX-XX əsrlərdə Şərq aləmində Qərbə maraq olduqca güclənmiş və bir sıra elmi-ədəbi şəxsiyyətlər bu mövzuda əsərlər yazmışlar.

Qərbi bilavasitə şəxsi müşahidə və öyrənmə əsasında yazılmış əsərlər də vardır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında onların ən parlaq örnəklərindən biri - böyük mütəfəkkir-şair Hüseyn Cavidin "Azər" poemasıdır. 1923-cü ildə yazmağa başladığı bu poemada Cavid bir sıra ümumbəşəri problemlərin bədii təqdimini vermişdir ki, onlardan biri də Şərq-Qərb problemi. Əlamətdardır ki, Azərbaycan şairi istər Şərqi, istərsə də Qərbi ideallaşdırmaqdan çox uzaq olub, onların hər ikisini müsbət və mənfi xüsusiyyətləri ilə birgə götürüb obyektiv münasibət bəsləyir, onların arasında dialoqa, əməkdaşlığa və son nəticəsində bütün bəşəriyyətə xidmətə nail olmaq istəyir.

Hüseyn Cavid istər Şərqi, istərsə də Qərbin əsas ictimai bəlasını qanlı müharibələrdə görür və bunun qarşısını almaq üçün ən böyük vasitələrdən biri kimi vəhşi instinktlərin cilovlanması, insanın insanlıq etməsi, öz

həmcinsinə hörmət və məhəbbət bəsləməsi fikrini irəli sürür:

*Əvət, insan olursa insanlar,
Şübhəsiz, parlayıb da vicdanlar
Sevgi nuriylə kainatı bəzər,
Bırağıb kini, qurt qoyunla gəzər.
Bəlli... ta əskidən böyük başlar
Sülh üçün uğraşmışlar.*

Lakin ayıq və obyektiv bir sənətkar olan Cavid abstrakt sülh təbliğatından da uzaqdır. İfratdan təfritə vararaq hərbi və sülhü ideallaşdıran opponentlərə cavab kimi Cavidin qəhrəmanı Azər həm də müəllifin fikrini, mövqeyini ifadə etmiş olur:

*Yeri gəldikdə sülh için çabala,
Öylə yer var ki, hərbi alqışla.
Quzu gördünmü, sev, o kin bilməz,
Canavar qarşı gəlsə, parçala, əz.
Qüvvət üstündə varsa əqli-səlim,
Sana həp kainat olur təslim.*

Cavid Qərbdə və ya Şərqdə yaşamasından asılı olmayaraq, ümumiyyətlə, insanın konkret şəraitə uyğun olaraq rəşadətli hərəkət etməsi fikrini irəli sürür.

Şərqdə axtardığı ideali tapmayan Azər Qərbə səyahət etmək fikrinə düşür. İlk baxışdan Qərb ona ideal təsir ba-

ğışlasa da, hadisə və şəxsiyyətlərin mahiyyətinə vardığıca bu illüziya dağılıb gedir, sərt həqiqətlər meydana çıxır. Qərblə opponentinin öz ölkəsini cənnətlə müqayisə etməsinə cavab olaraq, Azər bu cənnətdə insana məhəbbətin, mərhəmətin çatışmadığı fikrini irəli sürərək, dolayısı ilə Qərbdəki bolluq və sərvətin həm də Şərqi mərhəmətsizcəsinə istismar etmək nəticəsində əldə edildiyi suçu da eyhamlamış olur.

Xüsusən qadın azadlığı məsələsində Qərblə Şərq arasında maraqlı müqayisələr apararaq, ilk baxışda yerlə göy qədər fərqi olan hadisələrin mahiyyətə çox bənzər olduğu qənaətində Cavidin şair və mütəfəkkir müşahidələrinin dərinliyindən və nüfuzediciliyindən xəbər verir:

*Bir zaman bəlkə dünkü Asiyada,
Əski Qafqazda, vəhşi Afrikada
Qızı cəbrən satıb alırlarmış.
Ona Avropa xalqı pək fahiş
Bir fəlakət demiş də hayqırmış,
Tablo yapmış, rəsmlər aldirmış.
Gülmüş, əylənmiş, eyləmiş heyrət,
Bəsləmiş bəlkə bir yığın nifrət...
Fəqət, bu hal nə idi?
Bunu görməzmi incə gözlüklər?
Satılır burda qızlar azadə,
Həm təbii bir iş qadar sadə,
Ana bir yanda titrəyib bəklər.*

Cavid burada indinin özündə belə Avropada mövcud olan ikili standartlar probleminə toxunmuş, mahiyyətə eyni olan hadisəyə yalnız Şərqdə baş verdiyinə görə mənfi, Qərbdə isə loyal münasibət bəslənməsini öz qəhrəmanının dili ilə kəskin şəkildə pisləmişdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, Cavid şərqli olduğuna görə Şərqin tərəfini saxlayır, onun təəssübünü çəkir. Ümumiyyətlə, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Nizami, Füzuli, Sabir, Mirzə Cəlil və başqa böyük nümayəndələri kimi Cavid də bütün yaradıcılığı boyu humanizm prinsiplərini rəhbər tutmuş, milli və dini məhdudluqdan, yersiz təəssübkeşlikdən uzaq olmuşdur.

Qərb cəmiyyətinin müxtəlif təbəqə və zümrələrini müşahidə edən Azər Şərqə qayıtdıqdan sonra öz müşahidələrinin yekununu maraqlı müqayisə şəklində verir. Azərdən Avropanın vəziyyətini soruşanlara belə cavab verilir:

*Azər gülümsəyib dedi: - Mən gördüyüm insanlar
Bir-birindən ayrı deyil, həpsi bir şey sayıqlar.
Həpsi bir yuvanın quşu, həpsi bir bağ meyvəsi,
Bir saz çalar hər ölkənin, hər dilbərin işvəsi.
Hər kəs bir avcıdır ki, av düşkünü,
Qayə ancaq xoş keçirmək üç günü.
Şərq elləri irişilməz "xəyal" için yaşarkən,
Qərb aləmi az da olsa "həqiqətdən" xoşlanır.
Şərqin sönük duyğusunu afyon ruhu oqsarkən,
Onlar yeni bir silah kəşfini səadət sanır.*

Şərq uğraşır yalnız "ölməyim" deyə,
Qərb elləri maildir öldürməyə.
Ya o ya bu qoşar durur hər bir dilək peşincə,
Məqsəd ancaq yarını yoq, bir həyatı xoş bulmaq.
Şərqə görə o diyarda azad ikən düşüncə,
Yazıq!.. Yenə mümkün deyil didişmədən qurtulmaq.
Artıqca bilgilər, artar ehtiras,
Hiç fərqi yoq, əski hamam, əski tas...

Hüseyn Cavidin səksən il bundan öncə bəşəriyyətin diqqətinə çatdırmaq istədiyi Qərb-Şərq problemi və mədəniyyətlərin dialoquna çağırış indiki qloballaşma və inteqrasiya dövründə də öz aktuallığını və əhəmiyyətini itirməmişdir.

*Tahirə ALLAHYAROVA,
fəlsəfə elmləri namizədi.*

**AIDA İMANQULİYEVA ELMİMİZDƏ
FUNDAMENTAL NƏZƏRİ-METODOLOJİ
MÖVQENİN - SİNTEZ YANAŞMANIN
YARADICILARINDANDIR**

Aida İmanquliyevanın yaradıcılığı üçün ensiklopedizm, əhatəlik səciyyəvi olmuşdur. Onun elmi (ədəbi, filoloji, fəlsəfi, nəzəri) irsi hələ çox araşdırmaların mövzusunu təşkil edəcəkdir. Biz A. İmanquliyevanın elmimizə gətirdiyi, təməlini qoyduğu nəzəri-metodoloji mövqe üzərində diqqətimizi cəmləyəcəyik.

Görkəli alim elmi maraq obyektini kimi nəinki fəvqəlmürəkkəb, dual məkanı - Şərq və Qərbi, həmçinin fəvqəlmürəkkəb zamanı, əsərlərin bir-birini əvəzlədiyi çağ seçmişdir.

Onun elmdə nəzəri mövqe və metodoloji yanaşma kimi üstün tutduğu sintez üsulunun yenilik, dəyər və mənasını göz önündə canlandırmaq üçün XX əsrin sonlarının ədəbi, mədəni, fəlsəfi, ideoloji-siyasi ab-havasını xatırlamaq kifayətdir. Bu elə bir dövr idi ki, "soyuq müharibə" özünün ən "qaynar-qızgın" mərhələsini ya-

şayır, dünyadakı ədəbi-fəlsəfi sistemlər arasında ideologiyadan “dəmirpərdə”lər çəkilməmişdi. Qərbin ideoloqları sivilizasiyaların toqquşmasından (S.Xantrinqton) dəm vuraraq, nüvə silahına dayaqlanan “qorxu tarazlığının” gec-tez pozulmasına (pozacaqlarına) zəmin yaradırdılar. İki qütblü (sosializm və kapitalizm) dünyada siyasi-ideoloji müstəvidə söylənilən söz - ayrılığa, özgələşməyə, qütbləşməyə işləyirdi.

Belə bir dövrdə elmimizdə zahirdə, “qabıqda” olan Şərqi və Qərbi ayırmağa çalışan “coğrafi-ərazi, məkan” yönümlü prinsiplərin fəvqünə qalxaraq, diqqəti daha dərin ədəbi-fəlsəfi qatda olan ideya axınlarına, mahiyyət yönümlü prinsiplərə, yəni məkan və zaman məhdudiyəti bilməyən, ayıran yox, birləşdirən məqamlara nəzərləri yönəltmək, orijinal, yenilik olmaqdan əvvəl, həm də böyük cəsarət idi.

A.İmanquliyevanın yaradıcılığının təsadüf etdiyi çalxalanıb-bulanan dövrdə dünyanın yaşadığı elmi, mədəni, bədii-fəlsəfi əlaqələrin xarakterini təpədən-dırnağa dəyişdirəcək möhtəşəm, eyni zamanda məşəqqətli çevrilişlərin şərtləri duyulmaqda idi. “Qlobal, bütöv dünya, inteqrasiya, dialoq, sintez” anlayışlarının elmi dövriyyəyə gətirilməsinə zaman sosial sifariş vermişdi. A.İmanquliyeva həmin möhtəşəm çevrilişin şərtisini ilk olaraq duyanlardan olmuşdur. Platonun bir fikrinde deyilir ki, müdrik zəkanın vəzifəsi ayırmaq deyil, birləşdirməkdir. XX əsrin sonlarında, Qərbi və Şərqi öz gələcəyindən narahat olan qoca dünyanın gərgin çağında A.İmanquliyeva bu mövzuya dair söylənilən bütün tərəddüdlü, bədbin, yaxud ideoloji mövqelərə, konkret-

liklər və detallar labirintində vurnuxub qalan baxışların çözülməz Qərb-Şərq problemi kimi müəyyən etdiyi problemə öz qətiyyətli, mükəmməl münasibətini bildirdi. Ədəbi-fəlsəfi ideyalar dünyası bənzərsiz milli köklərdən rişələnən ümumbəşəri sistem təşkil edir; bəşər ədəbiyyatı, mədəniyyəti unikalıqla universallığın, vəhdət və müxtəlifliyin, ənənə və varisliyin, lokallıq və qloballığın ən sıx ilmələrlə hörülmüş rəngarəng xalısıdır. Bəşər mədəniyyətinin əbədiyyətə və zirvələrə doğru ucalmasını təmin edən, onun təkrarsızlıq təşkil edən Şərq və Qərb qanadlarının bir-birini ahəngdar şəkildə əvəzləməsi, Şərqdə parlarsa da dayanmadan Qərbə doğru irəliləyən, lakin orada da batıb qalmayan, əbədiyaşarlığı təmin edən vahid ədəbi-fəlsəfi ideyalar günəşinin dövretməsidir.

Ədəbi-bədii proses və metodların həm dinamikasında, həm sintezində, həm də dəyişən əsrlər və epoxalar üzərindən izlənilməsi, eyni zamanda da sonda düzgün elmi nəticələr verilməsi asan məsələ deyildi.

Lakin A.İmanquliyeva şərqilərə xas olan intuitiv fəhmin, diskursiv elmi-məntiqi mühakimələrlə tamamlaya, fundamental metod ortaya qoya bildi.

Şərq və Qərb mövzusunda dair tədqiqatlar çox olsa da onların bənzər metod və problemini həlli baxımından məhdud olan mövqelər birləşdirirdi.

Burada ya “qızıl əsri” geridə qalan, dinamik dəyişikliyə qadir olmayan Şərq və etalon Qərb kimi “avrosentrizm”, ya sadəcə sinxron müqayisə metodları tətbiq edilir, ya da ideoloji diktə və nəzarət çərçivəsində mövcud olan fikirlər irəli sürülürdü. Təbii ki, bu yanaşma ilə

Şərqi və Qərbi ən müxtəlif ideya axınlarının bir məcrada qovuşan məqamlarını görmək qeyri-mümkün idi.

A.İmanquliyeva sistemli vəhdətdə, sintezdə təhlil etdiyi problemi dərinlikdən, hərtərəfli araşdırdıqdan sonra bitkin nəzəri fikir söyləmək onun səciyyəvi cəhəti olmuşdur. O üzdən “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” adlı fundamental əsəri - şərqşünaslıq, filologiya, ədəbi metod və nəzəriyyə, fəlsəfi estetik cərəyanlar, dilçilik, tərcüməçilik və s. kimi elmlərin qovuşduğu olan bütöv problemlər kompleksinin təhlili üçün metodoloji əsas kimi ərsəyə gəlmişdir. Hər birimiz onun əsərlərini oxuyanda dövrün ədəbi, mədəni, fəlsəfi axtarışlarının qurtulu bilmədiyini ideoloji möhür və qiymətləndirmədən nə qədər uzaq olduğunu hiss edirik, onların sanki ən obyektiv elmi şəraitin mövcud olduğu ab-havada yazıldığı qənaətinə gəlirik. Lakin bu obyektivlik dövr və şəraitdə deyil, A.İmanquliyevanın yüksək intellektual duyumu, elmi vicdanı və alim səriştəsinə daxil olan xas olan cəhət idi.

Şərq və Qərb kontekstində o, ədəbi-fəlsəfi məkan baxımından, bir-birinin əksi olan ideya-bədii qütb dəyişməni elmi təhlilə cəlb edərək, taleyin hökmü ilə zaman və məkanların ayırdığı, dünyaya səpələnən ideya və metod axınlarının “sabit bənzərsizlik, labüd vəhdət” prinsipi ilə böyük ədəbiyyat adlı dəryanın birləşdiriyini dinamika və prosesdə təqdim etdi. Şərqi təəsübkeşliyi ilə deyil, danılmaz elmi dəlillərlə “Şrqdə çiçəklənmə Qərbdən tez başlayıb”, “Qərb özü üçün Şərqi kəşf edib, ondan bəhrələnmişdi” kimi tarixi həqiqətlərdən başlayan alim, qarşılıqlı təsirlənmənin təqlid de-

yil, ən əvvəl ideyalar kimi dərin müstəvidə getdiyini diqqəti cəlb etdi.

Burada ədəbiyyatda özünə yer alan “oyanan, ətalət yuxusuna qərqlənmiş Şərq” kimi qənaətlər, ən geri qalmış məkan hesab edilən Livandan Amerikaya gələn Cübranın - ərəbin, şərqlinin ingilis dilli ədəbiyyatda yeni bədii fəlsəfi istiqamətin yaradıcısı səviyyəsinə necə yüksəldiyini gördükdə öz-özünə yox olur. Cübranın əsərlərinin ABŞ-da 18 milyon tirajla, təkcə “Peyğəmbər” əsərinin (1923-cü ildən bəri) 40 dəfə təkrar nəşr olunması A.İmanquliyevanın “dinamikadan məhrum Şərq mədəniyyəti” deyiminə ən tutarlı cavabıdır.

Görkəmli alimin həyat və yaradıcılığı dövründə “xarici fizika və riyaziyyat” şöbələri olmasa da, “xarici ədəbiyyat” şöbələri kifayət qədər mövcud idi. Belə dövrdə Şərqi və Qərbi bir-birinə ənənəvi başa düşülən “xaric” kimi deyil, bir vəhdətin daxilində immanent mövcudluqda götürməklə düzgün metodoloji start təmin edilmiş olurdu. Bu mövqə tədqiqatçılara ideoloji təsəvvürlərdən müəyyən distansiyada durmağı müxtəlif miflərdən azad araşdırma aparmağa imkan verirdi.

Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeylərinin simasında Şərqi nəinki antik dövr mədəniyyətini sonrakı dövrlərə ötürmək üçün həlqə olduğunu, əksinə, ən müasir ədəbi-bədii fikrin möhtəşəm abidələrini yarada bilməyə qadir olduğunu göstərir.

Təhlil etdiyi XIX - XX əsrlər qovuşduğunda ədəbi Qərb-Şərq mövzusunun düzgün həllinə nail olmaq, tarixlə müqayisədə bir an, məqam olan bu illəri təhlil etmək, lakin bu zamanın hədlərini aşmaq, əbədiyyət xas-

səli qanunları -vəhdətdə sintezi görə bilmək az müyəssər olan cəhətlərdəndir.

A. İmanquliyeva XX əsrin əvvəllərinin Qərb və Şərqlinin ədəbi-fəlsəfi dialektikasını tədqiq etmişdir.

Bu gün biz XXI əsrin əvvəllərində yaşayırıq. Ulu öndərimiz H. Əliyevin dediyi kimi, qloballaşan dünyamızda xalqlar, ölkələr bir-birinə daha da sıxlaşıb yaxınlaşıb. Məhz belə şəraitdə “Şərq və Qərb”, “Azərbaycan və dünya” problemlərinin diktə etdiyi zəruri və mürəkkəb suallar öz zəruri cavablarını tələb edir. Bu cavabların konseptual sistem əsasında müəyyənləşdirilməsi dövlətimizin, cəmiyyətimizin və elmimizin ən aktual məsələlərindəndir. Və yaxşı ki, biz bir çox sualların cavablarını A. İmanquliyevanın elmi irsində tapa bilirik, yaxud da əsas mövzuların həlli yollarını onun metodoloji mövqe və baxış bucağından baxmaqla oradan açılan üfüqləri görə bilirik.

Barışmaz, ikiqütblü dünyada yaşadığımız zamanda sintez fəlsəfəsindən çıxış edən alimin tədqiqatları, müstəqilliyimizə döndüyümüz məqamdan öz əbədiyaşarlığını və həyatiliyini göstərdi.

Dünyanın qərbində şərqində - hər yerində dalğalanan Azərbaycan bayrağı sintez fəlsəfəsinin bariz nümunəsinə çevrildi.

Beynəlxalq həyatda baş verən, qloballaşma adlandırılan özünəməxsus prosesi, həmçinin informasiya cəmiyyətinin formalaşmasını ictimai və elmi idrak bu gün narahatlıqla izləyir. İnsanlar qlobal dünyada standart ədəbi metod, standart mədəniyyətlər formalaşacağından nigarançılıq bildirirlər. Görkəmli alim, ərəb

ədəbiyyatı korifeylərinin yaradıcılığını “informasiya kanalı”, Şərq və Qərb arasında ünsiyyət yaradan körpü adlandırmışdır.

A. İmanquliyeva elmi istedad və fəhmi ilə Azərbaycanda dünyanın ədəbi fəlsəfi prosesinə dair böyük həqiqəti söylədi, bununla da Azərbaycanda elm və mədəniyyətin müdrik düşüncə zirvəsinin mövcudluğunu tarixləşdirdi.

Bu günümüzdə dünyanın çoxçalarlı mədəniyyət ailəsinin hər bir üzvünü ən çox düşündürən suallar belə səslənir: qlobal mədəniyyət “Qərb simalı” olacaq, yoxsa “Şərq simalı?” Hər iki mədəniyyət bir araya necə gələ bilər? Bu birliyin yolları və mexanizmləri hansılardır?

A. İmanquliyeva ünsiyyətin formalaşma yolunun sintez olduğunu, onun mexanizm və üsullarının isə qarşılıqlı bəhrələnmə, inkişaf və varisliyin, ənənə və müasirliyin min illər boyu formalaşan ahəngdar dialoq prosesində görünməz, lakin bütün tellərdən də möhkəm bağlarda bütövləşməsinə, vəhdətə gəlməsinə öz tədqiqatlarında əhatəli təhlil etdi.

XX əsrin əvvəllərində Şərqdə ilk dünyəvi dövlət quruculuğunu gerçəkləşdirən Azərbaycan Qərbin və Şərqlin ortaq dəyərlərə gələ bilmək əzmini, ənənə və müasirliyi vəhdətdə inkişaf etdirməyin mümkünlüyünü sübut etdi.

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində müstəqillik tarixinin qısa bir dövründə Azərbaycanın yenə də özünü yaratma və dünyada təsdiqetmə baxımından təcrübəsi Şərqlə Qərb arasında ahəngdar ünsiyyət qurmağın

çox böyük təməl və dərin tarixi köklərinin olmasını bir daha təsdiqləməkdədir. Bu gün fikirləri məşğul edən Qərb-Şərq mövzusu kontekstində ortaya çıxan suallar tarixin bütün dövrlərində səslənmişdir. XX əsrin əvvəllərində A.İmanquliyeva öz yaradıcılığı kontekstində onları mükəmməl cavablandırmış və onun yaradıcılığında bu problemlər bir damla suda olduğu kimi aydın və aşkar şəkildə öz həllini tapa bilmişdir.

Ortaq dəyərlərin mahiyyət və məzmunu necə olmalıdır? XX əsr dünya ədəbi-fəlsəfi dühalarından olan C. X. Cübranın dilindən cavab belə səslənir: Babilistandan Parisə, Nineviyadan Nyu-Yorka müşahidə olunan köləliyi törədən Qərb istismarına, həmçinin də Şərq fəaliyyətsizliyinə tənqidi yanaşmaqla, başqa xalqların uğurlarına bələd olduqdan sonra özünün də nə qədər böyük olduğunu dərk etməklə orta q dəyərləri formalaşdırmaq mümkündür.

L. Qumilyov yazır ki, əcdadını ən mədəni, müstəsna xalq hesab edənlərə sistemli yanaşma sərf etmir. Onlar hər vəchlə bunun əleyhinə çıxış edirlər. Çünki yalnız özlərininki elan etdikləri mədəniyyətdə də, ərəzidə də tarixin fasiləsiz axarında müxtəlif mədəniyyətlərlə təmasdan qalan "iz"ləri danmaq istəyirlər.

Qərb və Şərqin orta q dəyərlərinin yalnız madditexnoloji mübadilə ilə məhdudlaşdığını zənn edənlər də yanılırlar. A. İmanquliyeva yazırdı: "Təsirlər, bəhrələnmə maddi texnoloji səviyyəli, təsadüfi təbiətli deyil, ən başlıcası, ideya mahiyyətli olur, metod və yanaşma kimi gəlir, dərin qatlarada baş verir".

Aida xanımın geniş elmi ictimaiyyətə tanıtdığı dün-

yaşöhrətli filosof-yazıçı, rəssam, publisist C.X.Cübran demişdi: "Mən həqiqəti söylədim. Söylədimə demək ki, həqiqət həmişə özü məni arayıb axtaracaq, məni yenə bu dünyaya gətirəcək". A.İmanquliyeva Qərb və Şərqin bütövləşməyə doğru gedən dünyada vəhdətə gəlməsinin yolları haqqında həqiqəti söylədi. Bu gün XX əsrin əvvəllərində onun söylədikləri yenə onu bizim sıralarımıza, düşüncələrimizə, söylərimizə təməl həqiqət kimi gətirib, müasir və aktual edir.

Burada bizi düşündürən, qəlbimizdən keçən paralellər barədə bölüşmək istərdim. Çünki mən əminəm ki, bu fikirlər xalqımızın təsəvvüründə yer alır.

A.İmanquliyeva Şərq və Qərbin birlikdə gedəcəyi yolun əsas nəzəri-elmi üföqlərini, tarixi əsaslarını konseptual- metodoloji sistemdə təqdim etdi. Onun sintez və vəhdətə dair nəzəri düşüncələri bu gün əməldə, praktikada gerçəkləşdirilir. Doğrudan da, C.X.Cübranın sözləri ilə "Cismi ilə kamil, ruhu ilə ölməz, əbədi" A.İmanquliyevanın həqiqəti onu yaşadır, yaşatdırır.

Qloballaşma gedişində mədəni dəyərlərin formalaşması yalnız real deyil, həm də virtual qatlarda gedir. Belə şəraitdə mədəni genefondun milli köklərinin əsas daşıyıcılarından və mühafizəçilərindən olan böyük ədəbiyyat qarşısında böyük problemlər durur. Bu baxımdan ədəbi-bədii idrak, başqa sahələrlə birlikdə qlobal inteqrasiya və ünsiyyət prosesində həm real, həm də virtual imkanların potensialından istifadə etməli, həm tanıtdırma, həm də tanımalıdır. Bu halda təkrarsız mədəniyyətlərin bir araya gəlməsindən, möhtəşəm sintez-yeni naxış alınır.

Yaşadığımız zaman və qlobal gerçəklik A.İmanquliyevanın elmi irsinin hərtərəfli təhlil edilməsi, onun elmimiz və cəmiyyətimiz üçün əhəmiyyət və dəyərinin aşkar edilməsini aktual edir. Xüsusilə də, müasir elmin üstünlük verdiyi “kross-kultur” tədqiqatlar, elmlərarası problemlərin araşdırılması baxımından onun metodoloji potensialı böyük uğurlara yol açır.

*Əmirxan XƏLİLOV,
filologiya elmləri doktoru, professor*

RUS POEZİYASINDA ŞƏRQ MOTİVLƏRİ VƏ ƏRƏB MƏHCƏR ƏDƏBİYYATI ŞƏRQ-QƏRB PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQI KONTEKSTİNDƏ

Hər bir sənətkarın böyüklüyü yalnız onunla ölçülür ki, o öz yaradıcılığı ilə mənsub olduğu xalqın, milli mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Həm də onunla ölçülür ki, bir sənətkar olaraq onun dünya mədəniyyətinin inkişafında hansı xidmətləri var? Dünya xalqlarının mədəniyyət və incəsənətinin tərəqqisinə təsir edə biləcək elmi-ədəbi töhfələri nədən ibarətdir?

Bu suallar ətrafında düşünərkən bir monumental əsərin üstündən sükutla keçmək diqqətsizlik olardı. Bu kitab görkəmli ərəbşünas-alim Aida İmanquliyevanın qələminin məhsulu olan “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri”dir.

XX əsr dünya ədəbiyyatının ədəbi şəxsiyyətləri olan Cübran (1883-1931), ər-Reyhani (1876-1940), Nüaymə (1884-1988) kimi yazıçıların milli yaradıcılıq xüsusiyyətləri barədə deyil, həm də onların ümumdünya mədəniyyəti

yəti ilə əlaqə və təsirindən danışan müəllif ədəbiyyatda gedən integrativ proseslər barədə oxucuda geniş və maraqlı təəssürat yarada bilmişdir. Burada Avropa və Rusiya ədiblərindən Bayron, Şelli, Balzak, Karamzin, Tolstoy, Belinski və b. sənətkarlarla yanaşı, ərəb korifeylərinin yaradıcılıq yaxınlığı və xüsusiyyətləri barədə də geniş elmi təəssürat alırıq. Onların mənsub olduqları ədəbi mühit və cərəyanlar haqqında da müəllifin gəldiyi elmi nəticələr konkret ədəbi paralel və misallarla sübuta yetirilir. A.İmanquliyevanın bu elmi əsərinə istinadən rus ədəbiyyatında Şərq mövzusu, Sergey Yesenin (1895-1925) və onun "Şərq-Qərb" probleminə özünəməxsus baxışı barədə yazmaq zərurəti duyduq. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, təbiətə məhəbbət lirikası, sənət, həyat baxışları, kənd-təbiət mövzusu Yesenini bir çox dünya şairləri, o cümlədən Cübran poeziyası ilə bağlayan cəhətlər kifayət qədərdir.

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində dünyada gedən ədəbi-bədii inteqrasiya meyilləri, bir tərəfdən Şərqdən Qərbə köçən yazıçıların yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə bağlı idisə, digər tərəfdən Şərlə sıx əlaqəyə girən bəzi Avropa şairləri, xüsusən rus poeziyasının görkəmli nümayəndələri üçün səciyyəvi idi.

Vaxtilə A.S.Puşkinin Şərqə səyahəti onun üçün geniş poetik üfüqlər açmışdır. Həmin dövrdən etibarən şairin yaradıcılığı məzmun-mahiyyət baxımından, poetik forma cəhətdən daha da zənginləşir, yeni çalarlar kəsb edir. Onun Şərqdə azərbaycanlı şair Fazil xan Şeyda və qara bağlı döyüşçü-sərkərdə Fərhad bəy ilə görüşməsi şairin

həyatında unudulmaz səhifəyə çevrilir. "Ərzuruma səhəyət" əsərində Puşkin Fazil xanla görüşünü xatırlayaraq yazırdı: "Qoruyucu dəstənin zabiti xahişimi nəzərə alıb məni Fazil xana təqdim etdi. Mən tərcüməçi vasitəsilə dəbdəbəli Şərq salamı ilə görüşməyə hazırlaşırıdım. Lakin Fazil xan mənim bu yersiz zəhmətimə abırla cavab verdiyi zaman bu hal mənə ar gəldi. Mən utanaraq dəbdəbəli gülünc ədadan əl çəkərək adı Avropa cümlələrinə müraciət etməli oldum. Bundan sonra adamların qoyun dərisindən papağına və xınalı dırnaqlarına baxaraq onlar haqqında fikir söyləməmə..."

A.Puşkinin Fazil xan Şeydaya həsr etdiyi yığcam, mənalı şer də iki sənətkarın bir-birinə münasibətindən və məhəbbətindən danışmağa əsas verir. Eyni münasibəti onun Fərhad bəylə görüşü barədə də demək olar. Fərhad bəy o dövrdə igid döyüşçü kimi şöhrət qazanmışdı. Türk əsgərinin bu şücaəti rus şairinə böyük təsir göstərmişdi. Qarabağda ad çıxaran türk sərkərdəsi, şairin etirafına görə, onun həyat və yaradıcılığında dərin iz qoymuşdur. Fərhad bəyə həsr etdiyi şer buna bir daha sübutdur.

A.Puşkinin Şərqə, Qafqaza bağlılığından, türkə, azərbaycanlıya isti, səmimi münasibətindən vəcdə gələn gənc Səbuhi (M.F.Axundov) vaxtilə onun ölümündən kədərənərək yazdığı "Şərq poeması"nda böyük məhəbbətlə bildirirdi:

*Get, əziz şairim, ey dərdə salan dünyanı,
Sənə gül göndərəcək "Bağçasaray fantanı".*

*Ey Səbuhi, qoca Qafqazda bitən gülləri də,
Yaralı şerinə qat, Puşkinə göndər, göndər!..*

“Vətənin dadlı-şirin nəğməsi tək hey qəlbən, sevirəm Qafqazı mən”, - deyən M.Y.Lermontov da “bir cüt ilahi gözlərin” şərəfinə ən gözəl lirik əsərlərini yazmışdır. “Hacı Abrek”, “Aşıq Qərib”, “İsmayıl bəy”, “Demon” kimi irihəcmli əsərləri də Şərq xalqlarına, Qafqazda yaşayan azsaylı tayfalara məhəbbətdən yaranmışdır. Hötenin, Şellinin, Bayronun Şərq mövzusunda yazdıqları ən qiymətli əsərləri də həmin məhəbbətin məhsulu kimi başa düşürük.

A.İmanquliyevanın tədqiq etdiyi XX əsr ərəb korifeyləri bizi istər-istəməz həmin əsrin digər böyük nümayəndələri haqqında düşünməyə və yazmağa vadar etdi.

“Rusiyanın ağcaqayını” (A.Tvardovski) sayılan S.Yesenin hələ sağlığında ikən özünü bütün dünyaya tanıda bilmişdir. “Dünyanın ən böyük şairlərindən biri” (N.Hikmət), “Böyük yaradıcı intuisiyaya malik, ən zərif, incə duyğuların ifadəçisi” (A.Serafimoviç), “sadə və müdrik şerlər ustası” (D.Furmanov) olan S.Yesenin poeziyası, həqiqətən, “böyük qəlb xəzinəsi” (A.Tolstoy) idi.

S.Yesenin üçün əsil “Boldino payızı” olan Mərdəkan torpağı və ümumiyyətlə, Qafqaz mühiti onun həyata, sənətə baxışını tamamilə dəyişdirmişdi. Şair keçdiyi həyat yoluna nəzər salır, “az müddətdə çox büdrədiyinə” təəssüflənir, əvvəlki ümitsizlikdən, həyat və yaradıcılıq böhranından xilas olmağa cəhd edir. Bakıda əmək adamları,

habelə Vladimir Şveytser, Cabbar Qaryağdıoğlu ilə görüşməsi, Tiflisdə Şalva Abxaidze, Nika Tabidze, Tisian Tabidze, Şakro Busuraşvili kimi sənətkarlarla dostlaşması, Batumidə jurnalistlər, müəllimlər və yerli qəzet əməkdaşları ilə tanışlığı, şübhəsiz ki, şairin həyatında unudulmaz, mənalı anlar idi. Qafqaza həsr etdiyi məşhur şerində o, böyük Puşkini, Lermontovu, Qriboyedovu xatırlayır, onların faciəli taleyi gənc Yesenini düşündürür, “Gürcüstanın qəmli nəğmələri”ni xatırlayır, “zurnanın, tarın ağlar səsi”ni Qafqazın tarixi keçmişi, ağır günləri ilə əlaqələndirir. Puşkinlər, lermontovlar, qriboyedovlar Qafqaza öz arzuları ilə gəlməmişlər, onlar “düşmən əlindən qaçaraq” buraya pənah gətirmişlər. Yesenin isə “əfsanəvi diyar”ın, “şairlər, müğənnilər yurdu”nun əzəmətli, qədim və zəngin poeziyasının ətrini duymağa gəlmişdir. Həmin şerdə özünün etiraf etdiyi kimi, burada onu “böyük epik mövzular”da yeni əsərlər yazmaq ehtirası rahat buraxmır. “Mənim rus şerim şirə çəksin, qana dolsun” - deyən şair öyrənməkdən, yazıb-yaratmaqdan doymur. Yaradıcılığının “qızıl payız”ı şairin özünü təəccübləndirir: “Özüm də mat qalmışam belə aşıb-daşmağıma; qurulmuş, sazlanmış məşin kimiyəm, dayanmaq bilmirəm...”

Yesenin Qafqazın möhtəşəm qoynunda “oxuduğu” ən incə, bakirə mahnılar, şübhəsiz ki, “İran nəğmələri”dir. Bu, Yesenin yaradıcılığını həm janr, forma, həm də ideya-estetik cəhətdən zənginləşdirən qeyri-adi əsər kimi meydana çıxdı. Çoxları üçün gözlənilməz olan “İran nəğmələri” ətrafında müxtəlif rəylər, mübahisələr və münə-

qişələr yarandı. Mətbuat səhifələrində “Nəğmələr...” la-yiqincə qiymətləndirilmək əvəzinə, daha çox tənqidi mülahizələrə məruz qaldı. A.Voronski, V.Mayakovski, S.Koşçekin, Q.Benislavskaya, K.Zelinski, Y.Prokuşev və başqalarının bu əsərlə əlaqədar yazılarında ziddiyyətli fikirlərlə rastlaşırıq. V.Mayakovski “Doğulmuş paytaxtlar” məqaləsində həmin silsiləni yalnız “Şərq ekzotikası və Şərq şirniyyatı” kimi qiymətləndirirdi. Lakin V.Mayakovski az sonra Yeseninə münasibətini dəyişdirərək, “Şer necə yazılır?” məqaləsində onun “imajinizmdən proletar poeziyasına dönüş” mərhələsinə yüksək qiymət verir. Şairin xatirəsinə hörmətlə yazılan məşhur “Sergey Yeseninə” şeri bunu bir daha təsdiq edir.

S.Yeseninin görkəmli tədqiqatçılarından biri olan P.F.Yuşin “İran nəğmələri”nin ləyaqətini, əsasən, düzgün mövqedən təhlil edir. Təəssüf ki, o, “Sergey Yesenin” monoqrafiyasında (Moskva, 1969) yanlış, bəsit hökmlərə yol vermişdir. “Zəfəran yurdunun fəcrinə bir bax” şerindən tədqiqatçı aşağıdakı sətirləri misal gətirir:

*Başqa bir diyardır qəlbimdən keçən,
Bir mahnı deyirəm indi sənə mən,
Xəyyam da deməmiş onu bir zaman.*

Bu misralarla əlaqədar tədqiqatçı iddia edir ki, “artıq Yesenini Xəyyamın, Sədinin nəğmələri təmin etmirdi...”

Mübahisəsiz də aydındır ki, Yesenin bu misralarından qətiyyənlə belə bir hökm çıxmır və bu, oxucunu yalnız

səhv təsəvvürlərə aparıb çıxara bilər. Şerin bütün ruhu, ayrı-ayrı misraları da xəyyamlara, sədilərə tam rəğbət, məhəbbət duyğuları aşılایır. Yesenin lirik qəhrəmanı öz sevgilisinə müraciətlə yalnız Xəyyamdan oxumağı xahiş edir:

*Gülüm, o mahnını oxu sən ancaq,
Xəyyam oxuyardı onu bir zaman,
Güllərlə örtülüb hər tərəf, hər yan.*

S.Yeseninin “İran nəğmələri” ilə əlaqədar fikir müxtəlifliyi S.Şipaçov, V.Turbin, A.Marçenko, M.Novikova, A.Marienqof kimi müəlliflərin məqalələrində də özünü göstərir.

Dünyanın elə bir böyük sənətkarı yoxdur ki, o, Şərq poeziyasının təsiri orbitindən kənar qalsın. Elə bir görkəmli rus şairi olmamışdır ki, o, Şərq poeziyasından yan ötür keçsin, ondan öyrənməmiş olsun.

S.Yeseninin məşhur “İran nəğmələri” onun Şərq klassikləri ilə nə dərəcədə bağlılığını gözəl sübut edir. Bu bağlılıq və yaxınlıq, hər şeydən əvvəl, poetik formada, Şərq poetikasına məxsus motivlərdə özünü göstərir. Şair öz əsərlərində tez-tez Firdovsinin, Sədinin, Xəyyamın adlarını çəkir və bəzən fikirlərində onlara istinad edir. Məhəmməd peyğəmbərdən, Qurandan danışır, Lalədən, Şahanədən, Gülnarədən, Həsəndən söhbət açır, qızılgülün ətrini, bülbülün nəğməsini, pərinin gözəlliyini tərənnüm edir, kamani dinləyir, tütək səsinə qulaq asır. Şairin

əsərlərində Bakı, Tiflis, Batumi, Tehran, Təbriz, Xorasan, Bosfor, Bağdad, Şiraz, Fərat, Şuşa, Balaxanı, Mərdəkan dəfələrlə təsvir olunur, çayxana, zurna, tar, çadra, xına, zəfəran, şal və bu qəbildən olan bir çox Azərbaycan sözlərindən geniş istifadə edilir. Bunlar Şərq panoramı, koloriti təsəvvürü yaratsa da, əlbəttə, daha çox zahiri səciyyə daşıyır. Başlıcası budur ki, Yesenin ənənəvi Şərq obrazları sistemi yaratmaqla kifayətlənmir, habelə özünün orijinal obrazlarını yaradır. Bunun üçün uyğun metaforalar və təzadlar, müqayisələr və epitetlər, bədii suallar və bədii nidalar tapır. "İran nəğmələri" silsiləsində yaşamaq, yaratmaq eşqi, gözəlliyi, məhəbbəti, təbiəti duymaq, bunlardan zövq almaq motivləri güclüdür. Bütün bunlar inqilabi-romantik optimizm və pafosla, vətəndaşlıq duyğusu, xalqa, vətənə bağlılıq hissləri ilə aşılannmışdır. Həm də bunlarda Şərq poeziyasına məxsus incə melodiya, yüksək romantika, patetika, yonulmuş, cilalanmış obrazlı dil və s. keyfiyyətlər hakimdir.

Cübran poeziyasında olduğu kimi, Yesenində də təbiət "canlılaşır", "insanlaşır", şair təbiətlə sanki dil tapıb danışır, öz sirlərini ona açır, səmimi, açıq, "dialoq" yaradır, vətənə məhəbbətini, humanist, bəşəri motivləri təlqin edir. Fikirlərini ifadə etmək üçün Şərq təbiətini bir fon kimi götürən şair, "bu mavi diyarın, mehriban yerin qoyununda yorulana qədər gəzmək" arzusunu bildirir, özünü "təmiz, şəffaf və sərin havada gəzən, gözəl çiçəklik" içərisində dincələn kimi hiss edir.

Cübranın məhəbbətə, gözəlliyə, təbiətin ecazkar qü-

rətinə və həyat həqiqətlərinə həsr olunmuş şerlərində, xüsusən "Göz yaşı və təbəssüm" poetik toplusunda ifadə olunan incə, zərif duyğular, fəlsəfi qənaətlər eyni dövrün böyük sənətkarı S. Yesenində də öz bədii ifadəsini tapmışdır. Cübranın "Gözəllik nəğməsi" şerində əsas fəlsəfi qənaət belədir: "Mən həqiqətəm, ey insanlar! Mən həqiqətəm və bu sizə məlum ola bilənlərin ən yaxşısıdır". "Gözəllik" mənsur şerində isə deyilir: "Gözəllik - bu bütün təbiətdir... Cisminizi məbəd kimi məhəbbətə həsr edin, ürəyinizi qurbangah kimi məhəbbətə həsr edin, axı gözəllik ona sitayiş edənlərin əvəzini verir"... (Bax. Aida İmanquliyeva. Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri. B., 2003, səh.96). S. Yesenin həyat ideali da belə idi: "Həyatda axtarış, səy əsas şərtidir, bunlarsız həyat ölümdür. Hər şey həqiqətdən, həqiqət də həyatdan doğur. Həqiqət həqiqətdir, ona sübut-dəlil gerek deyil. Ona sərhad də yoxdur. Belə ki, alfa, omeqa da o özüdür..."

Böyük, orijinal sənətkarların yaradıcılığında yaxın ahəng, səsleşmə, ən adi obrazlarda fəlsəfi ümumiləşdir-mələr, humanist fikirlər ifadə etmə təsadüfi deyil. Çünki əsl istedadlar ən bəşəri mövzuları qələmə almaqda, dərin, fəlsəfi fikirləri çox parlaq, adi bir tərzdə həll etməkdə həmişə eyni nöqtədə birləşir, qovuşurlar.

Əlbəttə, tədqiq etdiyimiz bu mövzu araşdırmalar tələb edir. Biz burada problemin yalnız bəzi cəhətləri barədə danışa bildik.

XX əsr dünya ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətləri olan C.X.Cübran və S. Yesenin kimi sənətkarların ruhi

mənəvi yaxınlığı haqqında müfəssəl söhbət açmağa bundan sonra da zəruri ehtiyac duyulur.

A.İmanquliyevanın haqqında danışdığımız sanballı əsəri bir ideya mənbəyi kimi bu istiqamətdəki gələcək tədqiqatlar üçün geniş üfüqlər açır.

*Fazil ABBASOV,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünəslıq İnstıtıtununun elmi işçısı*

Elmi rəhbərim olmuş mərhum
Aidə xanım İmanquliyevanın xatirəsinə

ŞƏKİB ƏL-CƏBİRİNİN “ƏLVİDA, AFAMİYA” ROMANINDA QƏRBLƏ ŞƏRQİN MÜQAYİSƏSİ

Müasir Suriya yazıçılarının bədii nəsr nümunələrində - roman, hekayə və dram əsərlərində toxunulan mövzulardan biri də Şərqlə Qərbin, Avropa ölkələri xalqlarının həyat tərzi və məişəti, cəmiyyətdə və ailədə qadının yeri, azad sevgi, kişi-qadın münasibətləri və s. müqayisə edilməsidir.

Əsas mövzuya keçməzdən öncə xatırlatmaq gərəkdir ki, XVIII əsrin sonları, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq avropalılardan Yaxın Şərq ölkələrinə əsgəri və mədəni müdaxiləsi, nəticədə burada maarifçilik hərəkatının geniş vüsət alması islam xalqlarının həyatında ciddi dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdu. Bu, hər şeydən əvvəl, özünü kitab nəşrində, mətbuatın yaranmasında, yeni ədəbi janrların islam ölkələri ədəbiyyatına keçməsində göstər-

mişdi. XVI-XIX yüzilliklər arasında 300 illik durğunluq dövrünü yaşamış, ərəb ədəbiyyatında “İnhitat” (böhran, durğunluq) istilahı ilə ifadə edilən sözügedən dönm üçün nəşriyyat işi və yeni ədəbi janrların yaranması ərəb dünyasında irəliyə, müasirliyə doğru çox ciddi bir dönüş, yüksəliş idi.¹ Ümumərəb ədəbiyyatında “Nəhda” (qalxınıs, yüksəliş) adlanan bu mərhələdə ərəb ziyalıları fransız, ingilis yazıçı və maarifçilərindən Volterin, Russonun, Hüqonun, Mopassanın, Molyerin, Şekspirin, habelə fransız dili vasitəsilə rus ədəblərindən Qoqolun, Tolstoyun, Dostoyevskinin, Çexovun əsərlərini oxuyur, ərəb dilinə tərcümə edirdilər. Doğrudur, tərcümənin qayda və tələblərinə ciddi əməl olunmayan, ticarət məqsədi ilə edilən bəzi tərcümələrdə qəhrəmanların adları, hadisələrin baş verdiyi yerlər dəyişdirilərək ərəbləşdirilirdi. Lakin bu, bir sıra neqativ hallar doğurduğu üçün cəmiyyətdə qəbul olunmadı. Müasir ərəb ədəbiyyatı Avropadan gəlmiş yeni ədəbi janrlarda yerli ədəbi, mədəni ənənələrlə bağlı surətdə yaradılan ədəbi nümunələr əsasında formalaşdı.

1862-ci ildə Suriyada roman janrında yazılmış ilk əsər hələbli Fransis Marraşın² (1836-1873) adı ilə bağlıdır. Onun “Haqq meşəsi” (“Ğabət əl-haqq”) ümumərəb ədəbiyyatında da birinci roman sayılır. F.Marraşdan sonra ərəb ədəbiyyatında yeni açılmış bu yolu Suriyada XIX əsrin sonlarında, XX yüzilliyin əvvəllərində Numan Qasatili (1854-1922), Şukri Asəli (1868-1916), Mixail Saqqal (1852-1926), Əbdül Məsih Əntaki (1874-1922), Əbdül Hamid Zəhravi (1855-1916) davam etdirmiş, ictimai-fəlsəfi, məişət, xüsusilə də tarixi mövzularda romanlar yazmışlar.

Bu romanların Suriya bədii nəsrinin inkişaf edib forma-

laşmasında çox böyük rolu olsa da, onlar bədii cəhətdən, sənətkarlıq baxımından müasir roman janrının tələblərinə cavab verməkdə geri qalırdı. Suriya romanı yalnız XX əsrin 30-cu illərində Şəkib əl-Cəbirinin³ yaradıcılığında sənətkarlıq və Avropa tələblərinə cavab vermək baxımından tam surətdə formalaşmış və yetkinləşdi.

Suriya ədəblərinin görkəmli nümayəndəsi sayılan Şəkib əl-Cəbirinin (1912) müasir Suriya ədəbiyyatı tarixində xüsusi yeri vardır. Suriyada roman janrının bədii cəhətdən, sənətkarlıq baxımından yetkin şəkil almasında, habelə dünya romançılığı baxımından formalaşmasında onun əsərlərinin böyük rolu olmuşdur. Onun yaradıcılığında Avropa həyatı ilə müsəlman ərəb məişətinin müqayisəsinə çox geniş yer verilir.

Ş. əl-Cəbirinin “Acgöz” (“Nəhm”)⁴ (1937) romanının əsas məzmununu yeddi qızla İvan Quzurovun cürbəcür eşq macəraları təşkil edir. Yazıçı romanında bir sıra dolğun surətlər yarada bilmiş, oxucuda hüsn-rəğbət, dərin maraq, incə hisslər, gözəlliyi duymaq, həmçinin qəzəb, nifrət doğuran səhnələri bədii sənətkarlıq baxımından ustalıqla təsvir etmişdir. Əsərin qəhrəmanı bütün roman boyu sevgi, eysişrət əyləncələrinin iştirakçısı olsa da, sonda könüllü surətdə İspaniyaya vətəndaş müharibəsində inqilabı müdafiə etməyə gedir. Romanda hadisələr, surətlər ərəb mühiti və xalqı ilə bağlı olmayıb, Avropa həyatını əks etdirsə də, əsər o dövərdə sənətkarlıq baxımından Suriya ərəb romanının inkişafı tarixində təqdirəlayiq ədəbi hadisə idi. Burada ərəb həyatından bəhs edilməsə də, ərəb oxucularına Qərb insanının azadlığı, Qərb qadınının sevgi macəralarında sərbəstliyi, müsəlman qadınlarına yad və yabançı yaşam

tərzləri təsvir olunurdu.

Yazıcının “Tale oynayır” (“Qadar yəluhu”) və “Qövsi-qüzeh” (“Qovsu quzeh”)⁵ romanları iki sevən gəncin bir-birilə kəşifən talelərindən bəhs edir. Birinci roman Avropada təhsil alan ərəb tələbəsi Alaunun dilindən, ikincisi isə onun sevgilisi avropalı qız Elzanın adından danışılan hadisələrdən ibarətdir. Demək olar ki, ikinci romanda da birincidə baş verən hadisələrdən danışılır. Fərq ondadır ki, “Tale oynayır”da hər şey ərəb tələbəsinin gördüyü, duyduğu, “Qövsi-qüzeh”də isə avropalı qızın anladığı, dərk etdiyi kimi verilir. Beləliklə, bir-birini tamamlayan həm oxşar, həm də müxtəlif iki əsər meydana çıxır. Göründüyü kimi Ş.əl-Cəbiri bu əsərlərində təsvir etdiyi hadisələrlə reallığa daha çox yaxınlaşır. Bu əsərləri onun yaradıcılığında irəliyə doğru bir addım saymaq olar. Bu qoşa romanın əsas qəhrəmanlarından ikisi - Alau və Məhəmmədəli ərəbdirlər, yazıçı bunlar vasitəsilə ərəb həyatından, tarixindən bəhs edir. Ən başlıcası ərəb və Avropa gənclərinin həyat və düşüncə tərzlərinin, məişətinin müqayisə və təhlilini verir. Yazıçı Qərb həyat tərzində açıq-saçıqlığı, yaşlı nəsillə gənclər arasındakı soyuqluğu tənqid etsə də, avropalıların müsbət cəhətlərini götürməyi təlqin edir.

Ş.əl-Cəbiri 1961-ci ildə Suriyanın müstəqillik qazanmasından sonra nəşr etdirdiyi “Əlvida, Afamiya”⁶ (“Vidaan yə Əfəmiyə”) romanında, əsasən, arxeoloji axtarışlar, məişət hadisələri və sevgi macərələri fonunda Suriya ərəb dünyası ilə Avropa aləminin qarşılıqlı təsiri və münasibətlərinin yeni, müasir mərhələsini əks etdirmişdir. Əsərin qəhrəmanı sadə ailədən çıxmış adi suriyalı qızıdır. Lakin bu qız müti, fikir-düşüncəsi ər evinin divarlarından kənara çı-

xa bilməyən ənənəvi müsəlman qızlarından öz fəallığı, həyatda öz yerini tapmaq cəhdi ilə fərqlənir...

Əsərin qəhrəmanı Nucud müasir ərəb kəndli qızı kimi verilmişdir. O, çadrasız gəzir, oxuyub yazmağı bacarır, gözəldir. Suriyada arxeoloji qazıntı işləri aparən avropalı arxeoloqlardan Alberto ona xüsusi meyl göstərir: Nucudun gözəlliyi onu əsir etmişdir. “Gündəlik qidası arpa çörəyi, qarğıdalı cadı, süd, qatıq olan bu qızda belə fiziki kamillik, gözəllik haradandır?”- deyə Alberto heyrətlənir. O, Nucudun portretini çəkməyə başlayır, gənc ərəb qızının bədən gözəlliyinə əsəri üçün natura kimi yanaşır. Nucudun analığı Nadə isə Albertonu sevir, Nucudu ona qısqanır. Alberto Nucuda təcavüz etmək istəyir. Qəflətən onların üstünə çıxan Nadə qısqançlığın təsiri altında haray salır, öz rəfiqəsini - ögey qızını biabır edir. Rüsveyçılıqdan qurtarmaq üçün Nucud yeganə çıxış yolunu doğma kəndindən Suriyanın qərbindəki liman şəhəri Latakiyaya qaçmaqda görür. Yolda o, kiçik göldə balıq ovlayan yoxsul kəndli Əbu Həsənə rast gəlir. Adi Suriya kəndlisi surətini yaradan yazıçı göstərir ki, Əbu Həsən borc içindədir. Yazda, yayda, “alın təri ilə torpağı suvarır”, əkib-biçib borcunu qaytarır. Qışda yenə borca düşür. Yoxsul olmasına baxmayaraq gözü-könlü toxdur, rəhmlidir. Onun Nucuda yazdığı gəlir, gecələyib dincəlmək üçün yaxınlıqdakı kənddə tanışının evinə aparır, özü isə geri qayıdır. Ev sahibi ahıl, yaşlı olsa da Nucuda təcavüz etmək istəyir. Onun bu çirkin məqsədini duyan Nucud gecəyəkən oradan qaçır, ertəsi gün Daryus dağlarına çatır.

Müəllif buradakı dağ kəndlərinin təsvirini verir, fransızların ağalığı zamanı xalqın keçirdiyi məşəqqətləri ötəri

xatırlayır. Yolda Nucudun başına çox macərələr gəlir, gecə “Canavar dərəsi”ndə gərəşənlə qarşılaşır, orada geoloq Səidin mağarasında daldalanır.

Yazıçı burada birdən-birə hadisələrin gedişini dayandırır, oxucunu Latakiyada gecə barına aparır. Avropa musiqisi səslənən bu kazinoda oxucu əsərin ikinci qəhrəmanı Səidlə, həmçinin o dövrün tipləri ilə - əyləncəli həyat keçirən, Avropa həyat tərzinin əsiri olan, macərə axtaran gənclərlə tanış olur. Ertəsi gün Səid öz köhnə dostları və kazinoda təzə tanış olduğu Avropa təbiətli qızla “Canavar dərəsi”ndəki mənzilinə gəlir. Onlar qapı ağzında yaralı Nucudu tapırlar.

Hadisələr 20-ci fəsildən Səidin üstünə, onun Nucudla əlaqəsinə keçir.

Səid mühəndis-geoloqdur, öz peşəsinə ürəkdən bağlıdır. O, vətənin təbii sərvətlərini axtarıb tapmaq, istismar etmək istəyir. Buna görə də Səid vaxtının çoxunu şəhərdən kənardə - dağda müvəqqəti yaşayış üçün düzəltdiyi mənzildə keçirir. Lakin yazıçı geoloq kimi Səidin fəaliyyətini arxa plana çəkir, geoloji axtarış zamanı onun qarşısına çıxan çətinliklərdən, problemlərdən çox ötəri bəhs edir.

Təsvir olunan müsbət keyfiyyətlərlə yanaşı, bu gənc geoloq meşşandır, yüngül həyat, eys-ışrət arxasınca qaçır, özünü avropalıya oxşatmağa çalışır. Səid hətta ona inanmış dostunun ailəsinə xəyanət etmişdir. Qırx yaşı olmasına baxmayaraq hələ ailə qurmamışdır. Nucudla tanışlıqdan sonra Səiddə daxili psixoloji dəyişikliklər baş verir. O, özünü dərk edir, ilk dəfə saf, təmiz məhəbbətin nə olduğunu anlayır. Səid Nucudu sevir, ona qovuşmağa çalışır. Nucud mənzilinə sığındığı, ona pis gözlə baxmayan Səidin sevgi-

sinə cavab verir. Aralarındakı yaş fərqi onların məhəbbətinə mane olmur. Lakin Səidin yüksək təbəqəyə mənsubluğu, özünün isə aşağı təbəqədən çıxması Nucudu düşündürməyə bilmir. Onun Alberto ilə başına gəlmiş əhvalatı Səidin gec-tez eşitməsindən qorxur. Bütün bunlara görə Nucud özünü Səidə layiq bilmir, yeganə çıxış yolunu onu xəlvəti tərkd etməkdə görür...

14 illik uzun fasilədən sonra Şəkib əl-Cəbirinin yazdığı “Əlvida, Afamiya” romanı bir sıra xüsusiyyətlərinə görə onun əvvəlki əsərlərindən fərqlənir. Adətən, bütün əsərlərini Qərb və Şərq məsələlərinə həsr etmiş müəllif öz ənənəsinə sadıq qalsa da, bu romanda Suriya həyatı ön plana çəkilməmişdir, surətlərin əksəriyyəti suriyalılardır. Hadisələr ölkənin şimal vilayətlərində baş verir. Lakin bu romanında da o, qərbə müraciət etmiş, Suriyaya səfər etmiş İtaliya arxeoloqlarının maraqlı obrazlarını yaratmışdır. Ş. əl-Cəbiri bütün yaradıcılığında bu və ya digər dərəcədə Qərb aləmi ilə Şərq dünyasını müqayisə edir, onları bir-birindən aralı iki qütbə göstərir.

“Şərq şərqdir, qərbə qərbdir, onların arasında heç bir kəsişmə nöqtəsi yoxdur” deyən yazıçı bu əsərində Şərqi Qərbdən üstün tutur. Lakin eyni zamanda dünyanın hər yerində insanı bir-birinə oxşayan “bütöv bir vahid” kimi görmək istəyir. Həmçinin Suriya səfərindən qayıdan arxeoloq Cozit Brantiyerin özünü “dünya vətəndaşı” adlandırması kimi fikirləri yazıçının bu məsələyə ziddiyyətli baxışlarını açıq-aydın göstərir.

Ədəbiyyatda “sənət sənət üçündür” prinsipinə meyl edən Şəkib əl-Cəbirinin yaradıcılığında əsas motivlər Qərb ictimai həyatı ilə ərəb həyat və məişətinin müqayisəsi, gö-

zəlliyyə, dəbdəbəli həyatın, eşq-məhəbbət macərələrinin təsviridir. Onun əsərlərində həmvətənlərinin Avropa həyatı ilə maraqlanması, gözqamaşdırıcı bu həyata can atması göstərilir. Avropa həyatında kişi-qadın münasibətlərindəki açıq-saçıqlığa həqarətlə baxan yazıçı müsəlman ehkamçılığını da tənqid edir, qadına sərbəstlik verilməsinin, onun təhsil alması üçün şərait yaradılmasının vacibliyini göstərir. Avropa həyatı ilə ərəb dünyası arasında təzadı göstərən yazıçı deyir: "Orada /Avropada - F.A./ sevgi boldur, hər gün qiyməti aşağı düşür. Bir gün gələr, qərbdə sevginin qiyməti turpun qiymətinə enər. Bütün romanlar, filmlər, sevgi macərələri heç bir mənası olmayan sevgi sxeması üzərində qurulur. Amma burada (Suriyada-F.A.) - qısqanclığın hökm sürdüyü bu çətin cəmiyyətdə sevgi nadir muzey eksponatı qiymətindədir, səhrada ağac, Hadramautda zənbaq, Rub Xəli səhrasında sızqa bulaq kimidir"⁸.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müasir Suriya romanından danışan bir sıra Misir ədəbiyyatşünasları onun yaranma tarixini Şəkib əl-Cəbiri yaradıcılığı ilə bağlayır, yuxarıda göstərdiyimiz kimi bədii nəsrin ilk nümunələrini yaratmış Fransis Marraşi və onun ardıcılarını yazıçı kimi tanıyırlar. Onlar 1937-ci ili "Suriya romanının doğuluş ili", 1937-49-cu illəri isə Suriya nəsrinin "uşaqlıq mərhələsi" adlandırırlar. Öz tədqiqatlarında təəssübkeşliyə yol verən misirli ədəbiyyatşünaslar ilk Suriya bədii nəsrinin nümunələrini yaratmış, yuxarıda adları çəkilən maarifçi-isləhatçı yazıçılar haqda məlumat vermirlər, Suriya romanının formalaşmasında onların rollarını göstərmirlər. Bu tədqiqatların səthliliyi o dərəcəyə çatır ki, "ilk Suriya romanı" kimi dönə-dönə müraciət edilən Ş. əl-Cəbirinin "Nəhm" / "Açgöz" / romanının

adı belə səhv olaraq "Şəhm" / "Cəsur" / kimi verilmişdir⁹.

Şəkib əl-Cəbirinin yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçən Şərq və Qərb həyat tərzlərinin müqayisəsi sonrakı mərhələdə Suriya yazıçılarının tez-tez toxunduğu bir mövzuya çevrildi. Suriya qadın yazıçılarının əsərlərində bu məsələyə münasibət daha qabarıqlığı və kəskinliyi ilə fərqlənir.

Müasir Suriya ədəbiyyatında öz dəst-xətti ilə seçilən, çox sayda hekayə və romanlar müəllifi Kulit Xurinin əksər əsərlərində sözügedən mövzuya tez-tez toxunulur. Yazıçının "Onunla keçən günlər" ("Əyyəm məahu")¹⁰ adlı birinci romanının qəhrəmanı gənc ərəb qızı Rimin nişanlısı Avropaya təhsilini davam etdirməyə gedir, onu tək qoyur... Müəllifin "Bir gecə" ("Leylə vahidə")¹¹ əsərinin qəhrəmanı, sonsuzluğa görə yaşlı kişiye ərə verilmiş Rəşa Parisə müalicəyə gedərkən burada başqa bir kişi ilə tanış olur. Milli adət-ənənələrin əsiri olmasına baxmayaraq gənc qadın hələ görmədiyi, xəyalında bəslədiyi kişi ilə qarşılaşdıqda dözə bilmir, özünü ona təslim edir... Bu romanında yazıçı ərəb cəmiyyətində gənc qızları qoca kişilərə ərə verən valideynləri günahlandırır. Kulit Xurinin "Yay keçdi" ("Marra sayf")¹² romanında avropalı qız - Qərbdə çirkin məhəbbətin usandırdığı Cin Şərqdə Yusifin timsalında əsl məhəbbət axtarır. O, Yusifə qədər çox kişilərlə təmasda olmuşdur, lakin hamısı adi qadın-kişi əlaqəsi ilə qurtarmışdır. Cin üçün sevgi, evlənmə bir şəxsiyyətin başqasında itməsi yox, iki varlığın əriyib bir-birinə qovuşmasıdır... Bu əsərlərində yazıçı Yusiflə Cinin, ərəb qızı Süheylə italiyalı Atyolanın Londonda macərələri ilə Şərqlə Qərbi qadın-kişi əlaqələrində üz-üzə qoyur, Qərb maddiliyi ilə Şərqdə

ki ruhən sevməyi müqayisə edir. Sonda yazıçı Cinin də, At-yolanın da əsl sevgini Şərqdə axtarması ilə üstünlüyü Şər-qə verir.

Sözügedən mövzuya tez-tez toxunan yazıçılardan biri də Ğadət əs-Səməndir. Öz yaradıcılığında Şərq və Qərb həyat tərzlərinin təzadlarını göstərən Ğadət əs-Səmən həm ərəb, həm də Qərb dünyasında cəmiyyətin nöqsanlarını göstərir. O, ərəb cəmiyyətində övladlar arasında fərq qo-yulması, oğlanın qızdan üstün tutulması, qızın ata-anaya “ağır yük” hesab edilməsi və onlara həmişə “ar gətirməsi” kimi köhnə, sxolastik fikirləri tənqid edir.¹³

Yazıcının “Qərib gecəsi”¹⁴ toplusu, əsasən, qəriliblə - Avropada yaşayıb oxuyan ərəb gənclərinin keçirdikləri hiss və duyğulardan, Qərb və Şərq həyatının müqayisəsin-dən, bu iki həyat tərzinin təzadlarından bəhs edir. Bir-biri-nin davamı olan “Pişik miyoltusu” və “Səhnədə işıq ləkə-si” hekayələrində Londona tələbə qardaşının yanına gəl-miş ərəb qızı qonşu qız Dezedranın öz sevgilisi ola-ola Şarlzla gəzməsinə təəccüblənir. Londonlu təzə tanışı ərəb qızına deyir ki, “Bizim əsrdə sevgi yoxdur. Mən çox kişi-lərlə öpüşüb gəzə bilərəm. Çünki maaşımın yarısından çoxu-nu ev kirayəsinə verirəm...”. Hekayənin qəhrəmanı olan ərəb qızı barda rəqs edərəkən öz-özünə “Qarşımdakı divarı dağıtmaq üçün rəqs edirəm” deyir. Tərəddud keçirən ərəb qızı sonda qızlığı, oğlanlığı seçilməyən gənclərə həqarətlə baxır... Beləliklə, müəllif burada Qərb qızları ilə Şərq qız-larının yaşam və əxlaq tərzləri arasında dərin uçurumun ol-duğunu göstərmək istəyir.

“Ey Dəməşq!..” hekayəsində isə yazıçı yenə London-da təhsil alan, lakin bu dəfə ərəb oğlanlarının həyatından

bəhs edir. Hassənlə Əkrəm vaxtlarının çoxunu azad, sər-bəst avropalı qadınlarla keçirirlər. Hətta Əkrəm londonlu bir qadınla iflicdən qonşu çarpayıda əzab çəkən ərinin ya-nında əylənir... Əkrəm londonlu digər tanışı Suzanna ilə Dəməşqdəki sevgilisi Süsəni müqayisə edir... Suzanna Ək-rəmə deyir: “Siz şərqilər bir əlinizlə gözünüzü yumursu-nuz ki, o biri əlinizin nələr etdiyini görməsin”.

Oxucu Ğ. əs-Səməninin bu qəbildən əsərlərini oxuyar-kən belə qənaətə gəlir ki, şərqli oğlanlar yazıcının təsvir et-diyi Qərblə Şərq həyat tərzlərinin arasındakı uçurumun üs-tündən artıq “körpü salmışlar”... Və oxucu istər-istəməz düşünür ki, gec-tez qızlar da bu körpünün üstündən keçə bi-lərlər...

1. O dönmə haqqında ətraflı məlumat üçün bax: И.И.Крачковский. Новоарабская литература. Избранные сочинения т. III, ст. 65, М., - Л., 1956. / А.Е.Крымский. История новой арабской литерату-ры, VIII глава, стр. 245, М., 1971. / Долинина А.А. Очерки исто-рии арабской литературы нового времени. Египет и Сирия. Просветительский роман. 1870-1914. М., 1973.
2. Şakir Mustafa, “Əl-Qıssa fi Suriyə”, Qahirə, 1958; Adnan bin Zureyl, “Ədəb əl-qıssa fi Suriyə”, Dəməşq, 1966; Umar Daqqaq, “Funun əl-ədəb əl-müasir fi Suriyə 1870-1970”, Dəməşq, 1971.
3. Umar Daqqaq, göstərilən əsəri, s. 160-173; Sami Kəyəli, “Əl-Ədəb əl-muasir fi Suriyə” Dəməşq, s. 44
4. Adnan bin Zureyl, göstərilən əsəri, s. 143-144.
5. Yenə orada

6. Şəkib əl-Cəbiri, "Vidaan yə Afamiya", Dəməşq, 1961
7. Yenə orada, s.170
8. Yenə orada, s.178
9. Ər-Rivayət əs-Suriyə fi marhaləti-n-nuhud (1959-1967), Qahirə, s.13-15
10. Adnan bin Zureyl, göstərilən əsəri.
11. Yenə orada,
12. Kulit Xuri, "Marra Sayf". Dəməşq, 1975
13. Ğadət əs-Səmən "Aynək qadri", Dər əl-ədəb, Beyrut, 1962.
14. Ğadət əs-Səmən, Leylət-l-ğurəbəi", Dər əl-ədəb, Beyrut, 1973.

Zahid HÜSEYNOV

ƏRƏB MƏHCƏR ƏDƏBİYYATININ ŞƏRQ QOLUNDA ŞƏRQ-QƏRB PROBLEMATİKASI

Bu gün istər ərəb ədəbiyyatşünaslığında, istər Qərb (Amerika və Avropa), o cümlədən Rusiya şərqşünaslığında, istərsə də Azərbaycan ərəbşünaslığında "məhcər ədəbiyyatı" istilahı altında XIX əsrin sonlarında müəyyən səbəblər üzündən Amerika qitəsinə köçərək orada məskunlaşmış, əsasən, xaçpərəst olan ərəb ziyalılarının yaratmış olduqları ədəbiyyat nəzərdə tutulur. Doğrudur, göstərilən dövrdə və hətta ondan bir qədər əvvəl ərəblər Avropa ölkələrinə, o cümlədən Fransa, İngiltərə və Almaniyaya da mühacirət etmişlər. Lakin onlar öz milli ədəbiyyatlarını bu ölkələrdə deyil, məhz okeanın o tayında - uzaq Amerikada yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Şübhəsiz ki, ərəb ədəbiyyatının ayrılmaz bir hissəsi olan ərəb məhcər ədəbiyyatı yeni ərəb ədəbiyyatının formalaşmasında və inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Onun Cübran Xəlil Cübran, Mixail Nüaymə, İlya Əbu Madı, Nəsim Arid, Əmin ər-Reyhani, əş-Şair əl-Qaravi (Rəşid əl-Xuri), əş-Şair əl-Mədəni (Qeysər əl-Xuri), İlyas Fərhat, Şəfiq əl-Məlüf, Fa-

uzi əl-Məlüf, Corc Seydah kimi istedad sahibləri yeni ərəb ədəbiyyatını daha da zənginləşdirmişlər. A.N.İmanquliyevanın təbiri ilə desək, istər Cənubi, istərsə də Şimali Amerikadakı ərəb mühacirlərinin səyi nəticəsində formalaşmış ədəbi-ictimai təşkilat və ədəbi klubların, onların nəşr orqanlarının, ayrı-ayrı şair, ədib, jurnalist, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir daşıyıcılarının nümayəndələrinin fəaliyyətinin müştərək məcmusu olan məhcər ədəbi məktəbinin yaratıcıları Qərblə Şərq bədii fikrinin canlı təması təmin etmiş, onların arasında bir növ körpü salmış, bu gün Qərb və Şərqin bədii fikrinin sintezi kimi qiymətləndirilən ölməz əsərlər yaratmış və məhz buna görə də həm Qərbin, həm də Şərqin sevimlilərinə çevrilmişlər. Onların yaradıcılığının uzun illər ərzində bir çox Qərb və Şərq ölkələrinin ədəbiyyatşünaslığının diqqət mərkəzində olması buna tutarlı bir dəlil hesab edilə bilər. Amerika Birləşmiş Ştatlarında “ər-Rabitə əl-qələmiyyə” (Qələmlər birliyi), Braziliyada “əl-usbatu-l-Əndəlusiyə” (Əndəlus qrupu), və Argentinada “ər-Rabitə əl-ədəbiyyə” (Ədəbiyyat birliyi) təşkilatları ilə təmsil olunan və hər üç ölkədə çox sayda gündəlik və həftəlik qəzetlər, aylıq ədəbi-bədii ictimai-siyasi dərgilər buraxan məhcər ədəbiyyat məktəbinin bəxti, doğrudan da gətirmişdi. Ərəb məhcər ədəbi məktəbinin tədqiqinə, onun nümayəndələrinin zəngin yaradıcılığına həsr olunmuş dissertasiya və monoqrafik əsərlərin, ayrı-ayrı tədqiqat və araşdırmaların sayı o qədər çoxdur ki, onların hamısını başdan-axıra qədər oxuyub başa çıxmaq üçün, bəlkə də, bir insan ömrü kifayət etmər. Məhz bu baxımdan biz, Azərbaycan ərəbşünasları böyük qürur və iftixar hissi ilə deyə bilərik ki, ərəb məhcər ədəbiyyatının layiq olduğu yüksək

elmi səviyyədə və bütün təfəsilatı ilə araşdırılıb öyrənilməsində Azərbaycan şərqşünaslığının da böyük xidmətləri vardır. Bu əvəzsiz xidmətlərə görə biz yaradıcılığının çiçəklənən bir çağında aramızdan getmiş, dərin təhlil qabiliyyətinə, analitik təfəkkür tərzinə, ictimai-siyasi olaylara və ədəbi cərəyanlara obyektiv qiymət vermək bacarığına malik olan, tədqiqatçı alim dözümlülüyü, araşdırıcı səbri, geniş elmi erudisiyası ilə fərqlənən mərhum həmkarımız Aida xanım İmanquliyevaya minnətdarıq. Aida xanım qısa bir müddət ərzində nəşr etdirmiş olduğu “Qələmlər birliyi” və Mixail Nüaymə”, “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” “Cübran Xəlil Cübran” kimi monoqrafiyalarında, həmçinin 70-dən çox elmi məqaləsində məhcər ədəbiyyatının Qərb və Şərq fikrinin dərin və hərtərəfli təhlilini vermişdir. O, Qərb və Şərqdə olan ədəbi cərəyanların mahiyyətini açıb göstərmiş, Qərb və Şərq ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmış, bu barədə söylənilmiş fikirləri saf-çürük edərək, iki qütbün ədəbiyyatşünaslarının mülhizələrinə və təzadlı elmi nəticələrə yenidən baxaraq, ərəb məhcər ədəbiyyatının nəzəri əsasları və onun nümayəndələrinin bədii yaradıcılığı haqqında aydın təsəvvür yaratmış və bununla da Azərbaycan ərəbşünaslığına xüsusi bir şöhrət bəxş etmişdir. Heç təsadüfi deyil ki, Aida xanımın məhcər ədəbiyyatına həsr etmiş olduğu monoqrafiyaları ərəblər özləri ərəb dilində nəşr etməyə hazırlaşsınlar.

Mən bir dəfə Aida xanımla onun məhcər ədəbiyyatına həsr olunmuş son kitabı ətrafında fikir mübadiləsi edərkən o, məhcər ədəbiyyatının Argentina şöbəsinə, onun Nazir Zeytun, Corc Həssun Məlüf, Corc Saydah, Əbdüllətif əl-Hüsni Əbdülməlik, Qurani-Kərimi ispan dilinə tərcümə et-

miş Yusif Gərib, Mişel Qazma Həbib İstefan kimi nümayəndələr haqqında ayrı bir kitab yazmaq üçün material topladığını dedi. Mən Aida xanıma məhcər ədəbiyyatının qərb qolu ilə yanaşı, şərq qolunun olduğunu və bu barədə Misirdən müəyyən material gətirdiyimi də dedim. Aida xanım bu məsələ ilə çox maraqlandı və "İndi başım çox qarışıqdır, bu məsələyə sonra baxarıq", - dedi. Sonra isə... Nə etmək olar, Allah-təala insanı xəlv edərkən, onun taleyinin həll ixtiyarını özündə hifz edib.

Aida xanımın 60 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq Hacı Vasim Məmmədəliyevlə birlikdə "Ədəbiyyat qəzeti" üçün onun haqqında "Ölüm sevinməsin qoy" ünvanlı məqaləni yazarkən son söhbətimiz yadıma düşdü. O vaxt məhcər ədəbiyyatının tədqiq olunmamış şərq qoluna aid Misirdən gətirdiyim materialları axtarıb tapdım. Aida xanım həyatda olmuş olsa idi, onları ona verərdim və şübhəsiz ki, bu məqaləni də o yazardı. Lakin... məhcər ədəbiyyatının tədqiqinə başlanğıc ola biləcək bu məqaləni özüm yazmalı oldum və onu elmi yaradıcılığının çiçəklənən bir çağında amansız fələyin hökmü ilə aramızdan getmiş əziz həmkarımız Aida xanımın unudulmaz xatirəsinə həsr etmək qərarına gəldim. Allah ona qəni-qəni rəhmət eləsin!

Elm həvəskarları və ərəb ədəbiyyatı sahəsindəki mütəxəssislərimiz üçün, yəqin ki, məhcər ədəbiyyatının qərb yolu ilə yanaşı, ondan həcmcə, coğrafi əhatə dairəsi və nümayəndələrin sayına görə heç də az olmayan digər bir qolu olduğunu bilmək maraqlı olardı. İlk baxışda bu günə qədər ədəbiyyatşünaslıq tarixində vahid ədəbiyyat kimi qəbul olunmuş məhcər ədəbiyyatını iki qismə bölüb, onu qərb və şərq qollarına ayırmaq ideyası məntiqə sığmayan bir ideya

kimi görünə bilər. Doğrudan da, şərq ədəbiyyatının özünə aid edilən bir ədəbiyyata əlavə bir şərq qolu da artırmaq nə dərəcədə məntiqə uyğun ola bilər?! Lakin ərəb məhcər ədəbiyyatının şərq qolunun olması təkzibedilməz elmi bir həqiqətdir. Sadəcə olaraq Şərfin özünün bəxti kimi məhcər ədəbiyyatının şərq qolunun da bəxti gətirməmiş və o, tədqiqat obyektı olmamışdır. Yuxarıda deyildiyi kimi, ərəb məhcər ədəbiyyatı dedikdə, ədəbiyyatşünaslıqda XIX əsrin sonunda Suriya və Livandan Amerikaya hicrət edən xaçpərəst ərəblərin nümayəndələrinin Birləşmiş Ştatlarda, Braziliyada və Argentinada yaratdıqları ədəbiyyat başa düşülür. Biz bu ədəbiyyatı ərəb məhcər ədəbiyyatının qərb qolu adlandırırıq. Məhcər ədəbiyyatının şərq qolu dedikdə isə elə həmin dövrdə, yəni XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Hindistan, İndoneziya, Malaziya, Sinqapur və Filippinə köçərək orada məskunlaşmış müsəlman ərəblərin yaratdıqları ədəbiyyatı nəzərdə tuturuq. Bu ədəbiyyata həsr olunmuş bir-iki məqaləni çıxmaq şərtilə, demək olar ki, o ümumiyyətlə tədqiq olunmamış və öyrənilməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Suriya və Livanda yaşayan xaçpərəst ərəblərin bir qismi Amerika və Avropaya hicrət etdikləri zamanda Ərəbistan yarımadasının cənubunda, Yəməndə, Hadramautda, onun cənub-şərqində, Küveyt və əmirliklərdə ictimai-siyasi və xüsusilə iqtisadi vəziyyət Suriya və Livandakından heç də yaxşı deyil, bəlkə də qat-qat pis idi. Bu regionu ərəb dünyasının heç bir başqa yerində olmayan yoxsulluq və cəhəlet elə çulğalamışdı ki, oradan qaçan canın ölümündən qurtarmış olurdu. Qərbə köçərək bir növ öz din qardaşlarına pənah aparan xaçpərəst ərəblərdən fərqli olaraq, Ərəbistan yarımadasının

müsəlman ərəbləri xaçpərəst əqidəsinin hakim olduğu Amerika və Avropaya köçməyə cəsarət eləmir, İndoneziya, Malaziya, Sinqapur və Filippinə, yəni tarixən islam dini ilə bağlı olmuş ölkələrə üz tuturdular. Onu da qeyd edək ki, XIX əsrdə müsəlman ərəblərin pənah apardıqları bu ölkələrdə, ya da onların müəyyən hissələrində vaxtilə ərəbdilli ədəbiyyat olmuş və onların hicrəti zamanı burada öz doğma dilləri olan ərəb dilini qismən hifz eləmiş və qismən də unutmuş ərəblər də yaşayırdılar. Bu baxımdan, müsəlman ərəblərin hicrət etdiyi Şərq mühiti xaçpərəst ərəblərin hicrət etdiyi Qərb mühitindən qat-qat əlverişli və münbit idi. Məhz buna görə də ərəb məhcər ədəbiyyatının şərq qolu onun qərb qolundan daha çoxcəhətli, həcmcə böyük, coğrafi əhatə baxımından genişdir. Əgər məhcər ədəbiyyatının qərb qolu özünün ədib, şair, ədəbi tənqidçi, jurnalist, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir daşıyıcıları ilə şöhrət tapmışdysa, onun şərq qolunda şair, ədib, ədəbiyyatşünas və jurnalistlərlə yanaşı, dini elmlər, yəni sufizm, hədis, fiqh və Quran qiraətləri ilə məşğul olan alimlər də mövcud olmuşdur. Məhcər ədəbiyyatının şərq qolu da qərb qolu kimi ictimai, bədii təşkilat və bədii klublar şəklində fəaliyyət göstərmiş və onların bir çox şəhərlərdə filialları olmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 1907-1933-cü illər ərzində ərəb dilində İndoneziyada 16, Sinqapurda 14 gündəlik, ya həftəlik qəzet buraxılmışdır. Bunların sırasında hətta ərəb ölkələrində yayımlanan “əl-İqbal”, “əl-İrşad”, “əş-Şəfa”, “əl-Qistas”, “Hadramaut”, “əl-Vifaq”, “əd-Dəxnə”, “əl-Misbah”, “əl-İslah”, “əl-Mürşid”, “əl-Əyyam”, “əl-Hudə”, “əl-Arab”, “əs-Sələm”, “əl-Məşhur”, “əl-Əxbar” kimi qəzetlər də olmuşdur. Bu qəzetlər

də Hadramaut, Yəmən, Səudiyyə Ərəbistanı və Küveytdən İndoneziya, Sinqapur və Malaziyaaya hicrət etmiş ərəb ailələrindən çıxmış Məhəmməd Həsən Bərca, Ömər Süleyman Naci, Əhməd Sümrəti, Ömər ibn Əbu- Süleyman Naci, Məhəmməd Səid əl-Hicəzi, Ömər Hübeyns, Həşim əl-Həbəşi, Məhəmməd ibn Aşl, Əbdüləziz ər-Rəşid kimi mütərəqqi fikirli jurnalist və ziyalılar əməkdaşlıq etmişlər. Malaziya və Filippində də xeyli sayda ərəb qəzetləri nəşr olunmuşdur. Bu qəzetlərdə mühacir ərəblərin gündəlik həyatı, onların qürbətdə qarşılaşdığı problemlər, çətinlik və yaşadıkları ölkənin qayğıları ilə yanaşı, ərəb dünyasının ictimai-siyasi olayları da işıqlandırılırdı.

Gündəlik və həftəlik qəzetlərlə bərabər İndoneziya və Sinqapurda aylıq ədəbi-bədii və ictimai-siyasi dərgilər də nəşr edilirdi. Redaktorları, əsasən, peşəkar jurnalistlər olan bu dərgilər mühacirlərin ictimai-siyasi, dini və ədəbi şüurunun formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Sinqapurda buraxılan “ən-Nahda əl-Hadramiyyə” dərgisinin rubrikalarına müraciət etsək, orada şer, novella, ədəbi-tənqid, elm və həyat, din və cəmiyyət kimi rubrikaların olduğunu görərik.

Bu dərgilərdə ərəb ədəbiyyatı ilə əlaqədar olaraq kəskin mübahisələr də aparılırdı. Bu mübahisələrdən biri ərəb ədəbiyyatının ağsaqqalı doktor Taha Hüseynin Əhməd Şövqi və Hafiz İbrahimin ölümündən sonra yazmış olduğu bir məqalə ilə əlaqədardır. Doktor Taha Hüseyn bu məqaləsində onların ölümündən sonra Misir poeziyasında heç bir boşluğun hiss olunmadığını iddia edərək, Əhməd Şövqinin ömrünün sonlarında adi təqlidçi şairə çevrildiyini, Hafiz İbrahimin isə savadsız bir şair olduğu üçün şerini na-

qis, yüksək fəlsəfi təfəkkürdən xali bir poeziya kimi dəyərləndirirdi. Demək olar ki, Şərq məhcər ədəbiyyatının bütün nümayəndələri şairlərin əmiri və Nil şairini müdafiə edirdilər. Məhcər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri şair Saleh əl-Həmid əl-Ələvi “ən-Nəhda, əl-Hadramiyyə” məcmuəsinin səhifələrində ürək yanğısı ilə yazırdı: “Görəsən, ədəbiyyatımızın ağsaqqalına nə olub?! Nə üçün o Misir poeziyasının bu iki dühasının xidmətlərini inkar edir?! Axı bundan bir qədər əvvəl doktor Taha Hüseyn bu iki şairin ölümündən sonra Misir poeziyasında dərin bir boşluğun yarandığını və poeziyada liderliyin Bağdada - Cəmil əz-Zəhaviyə və Məruf ər-Rusafiyə keçdiyini iddia edirdi. Əziz doktor, ədəbiyyatımızın hörmətli ağsaqqalı! Dünənki qərarınızı bu gün nə üçün dəyişdirirsiniz. Axı heç kimə məlum olmasa da Sizə məlum olmalıdır ki, Əhməd Şövqi və Hafiz İbrahimin poeziyamız qarşısındakı xidmətləri əvəzsizdir və onların yaradıcılığı hər hansı bir tənqid, o cümlədən də Taha Hüseyn tənqidi fəvqüddədir”.

Bu dərgilər öz səhifələrində poeziyaya xüsusi yer ayırmaqla bərabər şairlərin şer məcmuələrinin nəşr olunması və yayılmasına da xüsusi kömək edirdilər. Məhəmməd Şövqi əl-Əyyubi, Saleh Həmid əl-Ələvi, Taha Əbu Bəkir, əs-Səqqaf, Əli İbn Əhməd Bəksiri, Əbdül-Əziz əl Rəşidi, İbn Şihab əl-Ələvi kimi şairlər bu dərgilər sayəsində əsl sənət məktəbi keçmişlər. Demək lazımdır ki, tematika baxımından Şərq məhcər şairlərinin şerləri Qərb məhcər şairlərinin şerləri ilə yaxından səsleşir. Burada da Qərb qolunda olduğu kimi ictimai zülmə qarşı mübarizə, yeni mühacirət mühitinə münasibət, Vətən həsrəti, qürbət əzabı və ümumbəşəri dəyərlər ön plana çəkilmişdir.

Bu baxımdan Taha Ələvi əs-Səqqafın “Hadramautlu mühacir” şeri olduqca xarakterikdir. Şair bu əsərində mühacirətə qərar vermiş hadramautlunun vəziyyətini təsvir edib onun iztirablarını, yoldakı işgəncə və əzablarını göstərərək onu mühacirətə sövq edən arzu və əməlləri açıb göstərir. Şairin fikrincə, Hadramautdan yad bir ölkəyə köçmək qərarına gəlmiş hər bir hadramautlu qəhrəmandır. O, cəhənnəmi xatırladan səhradan keçib günəşin yandırıcı şüaları altında qaralıb, gecələrin zülmətinə dözü, təlatümlü dənizləri aşaraq özünə yeni vətən axtarır. Onu tapandan sonra isə, o nə qədər füsunkar və gözəl təbiətə malik olsa da gəriyə, böyüdüyü vadi və vahələrə can atır.

Mahmud Şövqi əl-Əyyubi də Taha Ələvi əs-Səqqaf kimi Vətəni hərəratlı bir sevgi ilə sevir. O yazır: “Mənim vətənsiz keçən hər bir saatım cəhənnəm əzabından ağırdır. Onsuz mən quru bir cəsədam”.

Digər bir məhcər şairi Saleh əl-Həmid əl-Ələvinin də “Həl təzkürin” (“Yadımdamı?”), şeri də çox xarakterikdir. O da vətən eşqi ilə alışıb-yanır, uşaqlıq çağlarını keçirdiyi yaşıl vadiləri, bərəkətli xurma ağaclarını, heç olmasa, bir anlığa görməyə can atır, üzünü anadan olduğu və böyüyüb boya-başa çatdığı torpağa sürtüb, qürbət əzabına, ayrılıq işgəncəsinə dözmək üçün güc-qüvvə toplamaqdan öteri Ələddinin sehrli çırağını axtarır. Saleh əl-Həmid əl-Ələvinin bu şeri Qərb məhcər ədəbiyyatının nümayəndəsi olan İlya Əbu Madinin Livana müraciətlə yazdığı “Vatanu-nucum” şeri ilə həmahəngdir. İlya Əbu Madi bu şerində vətəninə üz tutaraq “Ey ulduzlar yurdu! Sən mənə xatırlayırsanmı?”,- deyə soruşur. “Mən, sənəin çəmənləklərində səhər nəsimi kimi cövlan edən ağaclarının budaqlarına dir-

maşib, onun çubuqlarından qılınc düzəldib kol-kosla vuruşan, şeytanlığa aludə olan o körpəyəm. Mən sənin dünyanı səninlə başlayan bir övladınam. Mən, sənin sularının bir qətrəsi, sənin torpağının bir zərrəsi, sənin füsunkarlığını tərənnüm edən bir bülbülünəm. Mənim ruhum sənin çəmənliklərinin ətri, çəməndəki güllərinin gözəl qoxusu ilə yoğrulmuşdur". Saleh əl-Həmid əl-Ələvi İlya Əbu Madi kimi birbaşa vətəni Hadramauta deyil, Hadramautun rəmzi kimi qəbul etdiyi sevgilisi Səlmaya müraciət edir. Bir yerdə böyüyüb boya-başa çatdıqları çəmənliklərdə ətirilərini ciyərlərinə çəkdikləri gülləri, ağacların yaşıl budaqlarını, yağışdan sonra cənnətə bənzəyən vadiləri unudub-unutmadığını soruşur.

*Cəsarət VALEHOV,
filologiya elmləri namizədi*

TÜRK ƏDƏBİ-FƏLSƏFİ FİKRİNDƏ ŞƏRQ-QƏRB SİNTEZİNİN FORMALAŞMASINDA ZİYA GÖYALP YARADICILIĞININ ROLU

Türkiyədə, eləcə də bütün türk dünyasında türkçülüyn ən böyük ideoloqlarından biri olan Ziya Göyalp irsinin tarixi əhəmiyyətini, hər şeydən əvvəl, çağdaş ictimai ideyalara xidmət etməsində və bu zəruriyyəti əməli şəkildə, konkret tarixi dövrdə həyata keçirməsində axtarmaq lazımdır. Belə bir yaradıcılıq məfkurəsi isə XX əsrin əvvəllərində Türkiyə üçün mühüm bir yenilik, yeni ədəbi dövrün başlanğıcı idi.

Türk ictimai fikrinin mühüm simalarından biri olan Ziya Göyalp hərtərəfli şəxsiyyəti ilə geniş dairədə fəaliyyət göstərmişdir. O, məfkurəçi bir şair olaraq türklüyü və türkiyəçiliyi vəsf etmiş, siyasət və dövlət adamı kimi "milli məfkurə", "milli dövlət" anlayışlarını əsaslandırmış, filosof kimi türk ədəbi-fəlsəfi fikrində Şərq-Qərb sintezini müəyyənləşdirmişdir. Doğrudan da, yeni Türkiyə tarixində Ziya Göyalp fenomeni istər siyasi, istərsə də

mənəvi güc nöqtəyi-nəzərindən çox əhəmiyyətlidir.

Göyalpın düşüncə sisteminin formalaşmasında Avropa fəlsəfi fikrinin rolu böyük olmuşdur. Ancaq insanın ruhunu daxilən yüksəldən qüvvətli enerji qaynağı və onun yönəldiyi hədəf və qayə olmadan bu düşüncə sistemi də olmazdı. Göyalp yaradıcılığında fərdi psixoloji durum ilə əsərdəki mənəvi iqlim arasındakı münasibət çox qüvvətlidir və yazılarında mövzuya subyektiv yanaşma həssaslığı duyulur. Göyalp türkçülüyn yüksəlməsi üçün milli mühitlə Avropa mədəniyyətinin yaxınlaşmasını istəyirdi.

Bu mənada böyük mütəfəkkir Şərq-Qərb sintezini yenidən doğulma motivi ilə ifadə edirdi. Məsələyə daha köklü yanaşdıqda onu qeyd etmək lazımdır ki, Göyalp türk dövlətçiliyinin xilasını çağdaşlıqla tarixiliyin qovuşmasında görürdü. XX əsrin əvvəllərində türk ədəbi- fəlsəfi fikrinin bir çox xadimləri Osmanlı dövlətinin çökməsini türk millətinin süqutu hesab edirdilər. Ziya bəy isə “İpək qozası” şerində alleqorik forma ilə bu hadisəni “tırtılın içindən kəpənəyin çıxması”na bənzədərək, yeni doğulacaq türk cümhuriyyətini alqışlayırdı.

Z.Göyalp “Qızıl alma” şerində də türk ruhunun yenidən doğulması motivini ehtiva edir və bu anlayışı milli məfkurəyə uyğun şəkildə görür. Şərdə sosial planda bəhs olunan ölüm mövzusu, türklüyün tarix boyunca milli ruhunu itirməsi kimi dəyərləndirilə bilər. Buradan çıxan nəticə həm də onunla bağlıdır ki, türklər zəfər qazandıqları çağlarda da öz kultürlərinə deyil, başqa xalqların mədəni-mənəvi yüksəlişinə xidmət etmişlər.

Ümumiyyətlə, Ziya Göyalp “yenidən doğulma”, “yeni həyat” fəlsəfəsinə, demək olar ki, bütün elmi məqalə-

lərində toxunur. Ziya Göyalp “Üç cərəyan” və “Türkçülük nədir” məqalələrində Türkiyənin ictimai fikrində müzakirə olunan bu üç cərəyanın (türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək) tarixi mahiyyətini müxtəlif qaynaqlara istinadən ön plana çəkir və dəlillərlə araşdırırdı. Onun fikrincə, bu üç cərəyan məhz tarixi situasiyanın, mənəvi-ideoloji ehtiyacın doğurduğu məfkurə istiqamətləridir.

Göyalp yaradıcılığında nəzərə çarpan əsas ideya xətti yenidir, ədəbi personajlar cəmiyyət həyatı ilə ciddi məşğul olan, müstəqil düşüncəli, konkret fəaliyyətli, maarif, mədəniyyət və milli haqlara sahib olmaq uğrunda çarpışan yeni insandır. Bu niyyəti ilə böyük mütəfəkkir, əslində, dövrünün Avropa mühiti ilə türk ictimai gerçəkliyi arasında körpü yaratmaq istəyirdi. Göyalp irsi ilə türk ədəbi-ictimai fikrinin sağlam bünövrə üzərində yarandığının, ədəbi qəhrəmanlarının günün aktual problemləri ilə məşğul olduğunun, real, konkret məsələləri müzakirə etdiyinin, maarifçi-isləhatçı proqramının şahidi olur.

Böyük mütəfəkkir Z.Göyalp XX əsr türk mədəniyyət tarixi və düşüncə sisteminin formalaşmasında çox böyük rol oynamaqla bərabər, türk ədəbi-fəlsəfi fikrində Şərq-Qərb sintezinin müəyyənləşməsində mühüm iz qoymuşdur.

Doğrudur, türk ədəbi-fəlsəfi fikir tarixinə nəzər saldıqda, hələ orta əsrlərdən başlayaraq, xüsusilə yeni dövrün əvvəllərindən etibarən bu proses müxtəlif qatlarda özünü göstərirdi. Həmin təzahürlərin Osmanlı Türkiyəsinin ədəbi-fəlsəfi fikrində ən bariz ifadəsi, heç şübhəsiz, tənziomatçıların və sərəvəti- fününçuların yaradıcılığı idi. Bütün bunlara yaxından bələd olan Ziya Göyalp XX əsrin

əvvəllərində - yeni tarixi dövrdə sənət və ictimai həyat, etnosun vəziyyəti, habelə ədəbi-fəlsəfi düşüncəyə Şərq və Qərb sivilizasiyalarının münasibəti, müxtəlif fikir cərəyanlarının (osmanlıçılıq, türkcülük, çağdaşlıq, islamçılıq və s.) rolunu araşdırmaq vəzifəsini uğurla yerinə yetirirdi. Dövrün sosial-mənəvi reallıqlarını və onu özündə əks etdirən bədii-esetetik düşüncə mühitini aydınlaşdırmaq ideyası Z.Göyalp yaradıcılığının ana xəttini təşkil edirdi.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində müsəlman Şərqində sxolastik düşüncə ilə millətçilik arasında fikir bəhsləşməsinin geniş meydan aldığı dövrdür. Məhz belə bir dövrdə C.Əfqaninin "milli vəhdət fəlsəfəsi" və XX əsrin əvvəllərində Ə.Hüseynzadənin "Bizə fədai lazımdır: türk hissiyyətli, islam etiqadlı, Avropa qiyafəli fədai!"- fikrinin Z.Göyalp tərəfindən "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şəklində sistemləşdirilməsi Anadolu türkləri ilə azəri türklərinin müştərək mədəni-mənəvi birliyinin yeni biçimli istinad məfkurəsi idi. C.Əfqaninin, Ə.Hüseynzadənin yeni ideya-məslək istiqaməti türk ədəbi-fəlsəfi düşüncə sferasında yeni formatda və daha aydın milli hədəflərin əks olunmasına rəvac verdi. Beləliklə, Z.Göyalpın yaradıcılığında ehtiva olunan milli inkişaf məntiqi Şərq-Qərb ideoloji fikir bütövləşməsinin eyni idi.

Avropanın və Şərqin dahi fikir adamlarına yaxından bələd olan Ziya Göyalp məmləkətin dirçəlişi üçün milli şüur və vicdanın oyanmasını əsas şərt sayırdı. Bir fikri xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, böyük mütəfəkkir türk ictimai həyatına sadəcə bir düşüncə sistemi, ideoloji məfku-

rə gətirməmişdir. O, eyni zamanda qədim türk mifologiyasının kollektiv alt şüurda yaşayan, böyük filosof K.Q.Yunqun təbirincə desək, "arxetip"lərini (forma, obraz- C.V.) yaradıcılığında ruhi coşğunluq hissi ilə canlandıraraq türk insanında tarixi zəfər ideallarına rəğbət hissi aşılamışdır.

Böyük mütəfəkkir türk ədəbiyyatında milli ruh, məfkurə, qəhrəmanlıq kimi mövzulara yazıçı və şairlərin üstünlük verməli olduğunu qeyd edirdi və mənəvi ruhunun gücü ilə istər "Türk ocaqları"nda, istərsə də "Gənc qələmlər" hərəkatında yorulmadan fəaliyyət göstərərək, milli ədəbiyyatşünaslığın əsas ideya-vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. O, türkcülü-yün təbliği üçün xalq dastanlarının səhnələşdirilməsini, türk mifoloji qəhrəmanları haqqında kitabların çap olunmasını, xalq dilinin geniş yayılmasını tövsiyə edirdi. Bütün bunlarla yanaşı, Göyalp Avropa elmi və mədəniyyətinin ən son nailiyyətlərinin türk ictimai mühitinə gətirilməsinin tərəfdarı idi. Bu görüşləri ilə Göyalp türk ədəbi-fəlsəfi fikrində Şərq-Qərb sintezinin daha sistemli təşəkkül tapmasında misilsiz rol oynamışdır.

Z.Göyalp yaradıcılığında ehtiva olunan "millətini tanı, ümmətini tanı, mədəniyyətini tanı" axtarıları milli ədəbi-fəlsəfi fikrin əsas probleminə çevrilməklə, bu üç təməl gələcək inkişafın əsas xəttləri olduğu bəyan edilməklə, yeni düşüncəli, çağdaş məfkurəli vətəndaş obrazının formalaşması da mühüm rol oynamışdır.

Bütün bunlar, Z.Göyalpın türk milli məfkurəsi, dünyəvilik, dil və tarix kimi mövzulardakı fikirləri, cümhuriyyət dövründə baş verən köklü dəyişikliklərə zəmin ol-

duğu kimi, eyni zamanda yeni türk dövlətçiliyinin ideoloji təməlini hazırlamışdır.

Bütövlükdə XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində türk ədəbi-fəlsəfi fikrində yüksək humanist dəyərlər əsasında formalaşan Şərq-Qərb sintezi türk dövlətçiliyinin, milli-mənəvi dirçəlişin və dünyada "inkışafın türk yolu"nun seçilməsinin başlıca mənbəyi, əsas səbəbidir.

Mündəricat

Aida Nəsir qızı İmanquliyeva	3
Afaq Əsədova	
Qərbin və Şərqin mərkəzində yerləşən Azərbaycan modeli	9
Vasim Məmmədəliyev	
A.İmanquliyeva Azərbaycan şərqşünaslığının ən görkəmli nümayəndələrindən biri kimi	23
Səlahəddin Xəlilov	
Aida İmanquliyeva Azərbaycanda Şərq-Qərb problematikasının ilk sistemli tədqiqatçısı kimi	27
Vilayət Cəfər	
Azərbaycanda ərəb ədəbiyyatının Şərq-Qərb konsepsiyası yönümündə araşdırılmasına dair bəzi mülahizələr	38
Malik Qarazadə	
A.İmanquliyevanın elmi yaradıcılığında Qərb-Şərq ədəbi əlaqələrinin tədqiqi	45
Шихалибейли З.Э.	
Развитие арабской филологии в Азербайджане на современном этапе	47

Yusif Rüstəmov Şərq-Qərb: sivilizasiyaların dialoqu qaçılmazdır	59
Dünyamalı Vəliyev Azərbaycan şərqşünaslığının qadın ulduzu	67
Anna-Tereza Tymieniecka Həyatın fenomenologiyası oksidental və Şərq-İslam fəlsəfəsi arasında metafizik dialoq üçün əsas kimi	75
Həsən Əlibəyli Azərbaycan şərqşünaslığının beynəlxalq miqyasda layiqli təmsilçisi	77
Анар Азимов Ишракийя и интуитивизм	81
Cəlil Nağıyev Füzuli: Şərq və Qərb ədəbiyyatı kontekstində	89
Elxan Əzizov Kamil azərbaycanlı qadın obrazı	97
Teymur Kərimli Hüseyn Cavid yaradıcılığında Şərq-Qərb	101
Təhirə Allahyarova Aida İmanquliyeva elmimizdə fundamental nəzəri-metodoloji mövqenin – sintez yanaşmanın yaradıcılarındanr	107

Əmirxan Xəlilov Rus poeziyasında Şərq motivləri və ərəb məhcər ədəbiyyatı Şərq-Qərb probleminin tədqiqi kontekstində	117
Fazil Abbasov Şəkib əl-Cəbirinin «Əlvida, Afamiya» romanında Qərb və Şərqi müqayisəsi	127
Zahid Hüseynov Ərəb məhcər ədəbiyyatının şərq qolunda Şərq-Qərb problematikası	139
Cəsarət Valehov Türk ədəbi-fəlsəfi fikrində Şərq-Qərb sintezinin formalaşmasında Ziya Gəyälp yaradıcılığının rolu	149

Texniki redaktor və dizayner:
İbrahim Ömərov

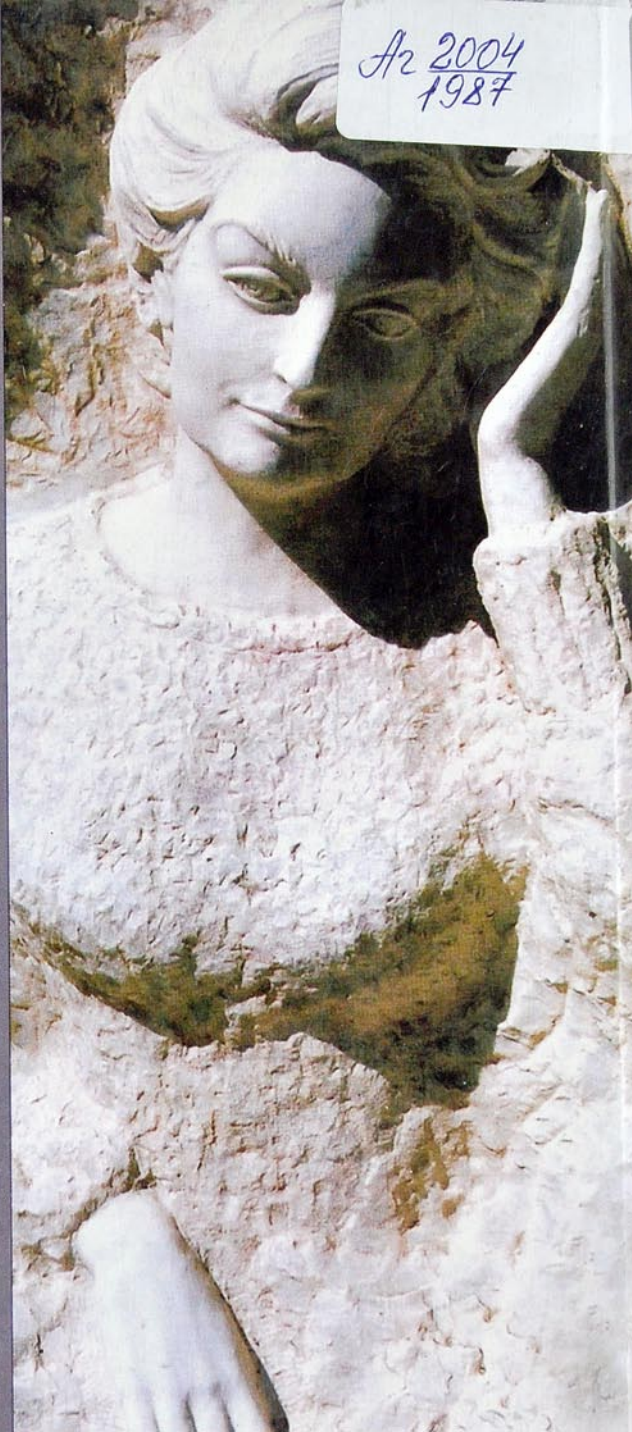
Korrektorlar:
**Ağahüseyn Şükürov, Rafiq Rzayev,
Aqşin Məmmədov, Vidadi Vəliyev.**

Operatorlar:
**Səbinə Məhərrəmovə,
Bahar Məmmədova,
Töhfə Talibova.**

Yığılmağa verilmişdir: 2 .IX.2004
Çapa imzalanmışdır: 05.IX.2004
Formatı: 60x84 1/16
Həcmi: 10 ç. v.
Sayı: 1500

*“Elm” qəzetinin redaksiyasında yığılıb səhifələnmiş və
“Nurlan” nəşriyyatında hazır depozitivlərdən istifadə
olunmaqla ofset üsulu ilə çap edilmişdir.*

Ar 2004
1987

Əmr etdi, verildi belə bir fərman:
«Alımdır, gözümdə ən əziz insan!
Elmlə, hünərlə! - Başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eləyə bilməz!
Rütbələr içində seçilir biri –
Hamıdan ucadır alimin yeri»

Nizami Gəncəvi